

АПСНЫТЭИ АХЭЫНТҚАРРАТЭ УНИВЕРСИТЕТ
ИРЕИХАУ АЦАРИУРТАҚЭА РЗЫ АРЦАГАТЭ
ЛИТЕРАТУРА ИАЗКУ АЦААРАДЫРРА-МЕТОДИКАТЭ КЭША

Ақсуа литература акафедра

С.А. Тапақәуа

АДЫГА ЛИТЕРАТУРА

Арцагатэ цхыраагза

АКЭА
2016

ББК 83.3 (2-602) я73
Т-12

Атцаарадырратә редактор
афилологиятә тцаарадыррақәа рдоктор,
ААУ апрофессор, ААР академик
Ш. Хь. Салакаиа.

Арцензентцәа:
Апсуатцааратә институт инагоу аусзуоы,
афилологиятә тцаарадыррақәа ркандидат
В. Б. Агрба
афилологиятә тцаарадыррақәа ркандидат,
апсуа литература акафедра адоцент
А.Е. Ашәба

Тапағәуа С. А.
Т-12 **Адыга литературақәа.** Арцагатә цхыраагза. – Акәа:
Апснытәи ахәынтқарратә университет, 2016. – 184 д.

Ари арцагатә цхыраагза еиднакылоит адыга литература атоурых иазку иаазыркыаҕеу алекцияқәа ркурс Апснытәи ахәынтқарратә университет афилологиятә факультет итоу астудентцәа рзы.

Ашәкәыҕеи хронологиала ирыхцәажәоуп адыга ркаацәеи ашәкәыҕеи, ирзаатгылоуп урт рырҕеиамта хадақәа ридеиасахьаркыратә чыдарақәа. Иара убас хшыҕышыһтра рызууп апсуа-адыга шәкәыҕеи асақәак рсахьаркыра-рҕеиаратә еимадарақәа реишьашәалара.

Ашәкәы рызкуп афилологцәа, аспирантцәа, астудентцәа, иара убас адыга сахьаркыратә литература аинтерес змоу апхәаҕеи зегы.

©Тапағәуа С.А., 2016

АПХЫАЖӘА

Арцагатә цыраагза сикәыршәоуп Ацнытәи ахәынтқарратә университет афилологиятә факультет ацсуа сектор акны ацсуа литература акафедра аплан ала изхысуа «Адыга жәларқәа рлитература атоурых» азы иазгәатоу асаатқәа рхыцхызара инақәыршәаны, ацсуа бызшәси алитературеи рзанаат итоу астудентцәа рзы. Арцагатә цыраагза астудентцәа алшара рнаҭоит иаазыркыәсны адыга литературақәа (адыгьсиаа, акабардақәа, ачеркьесцәа) ртоурых аилкаара, алекциатә курсеи апрактикатә усураеи ироуа адырра иабзоураны рацхьака атцаарадырратә усураеи ахархәара аиуртә сицш рызнагара.

Урыстәылатәи иреихау ацараиуртақәа рырцагатә программа акны иазгәатоу алитература аеиара апериодизация инақәыршәаны арцагатә цыраагза шоит цшь-хәта хадақәак рыла:

- а) Арevoliуция калаанзатәи адыга рккаратә литература;
- б) Кабардатәи асоветтә литература;
- в) Ачеркьестә советтә литература;
- г) Адыгьсиатәи асоветтә литература атоурых.

Иаххәар халшоит, хеыззахкыз арцага шәкәы аикәыршәара аинтерес адагьы атакцхықәра дугьы шацу. Ари рацхызатәи рцагатә хархәагоуп иреихау ацсуа цараиуртақәа рзы. Убри акнытә, хгәы иаанагоит, иагу, иабзоу гәатаны, хацхьакагьы аусура инартбааны иацызцо калап хәа.

Иахьатәи ала, хыхь ипшазгәахьтаз еицш, жьрацәарала, бызшәала, хылцшьтралла ацсуаа иахьзааигәоу адыга жәларқәа рлитература хәа хьыцхьо аматәар иацанакуа алекциякәа ркурс иаазыркьаены хәзаатгылоит.

Хәарада, рацхьаза иргьланы арцага шәкәасы хшыюзышьтра азууп асахьаркыратә литература адац-цашә зырсиаз, аизхара азтаз, ажәлар рдоухатә культура иахылцыз еиуеицшым жанр хкыла ибеиоу адыга милаттә фольклор. Ажәакалла, икәыцшшу адыга литературақәа рышьякәгыларасы ароль ду шынарыгьзо адыга жәлар реырхәалатә реиамтақәа, урт ражәа хьыршәыгәкәа. Харзаатгылоит, афольклор адыга жәлар рыцстазаара атоурых иузакәымтхә ишадхәалоу азгәазто рацхьазатәи ачеркьес рккаоцәа, Шора Ногәма, Султан Хан-Гирси, иахьатәи аамтазтәи атцааоцәа рытцаамтақәа: А. Схалиохо, К. Мами, Х.Х. Хапсироков, Л.А.Бекизова, Х.И. Баков, А. Гутов убас егыртгы рытцаамтақәа.

Адыга фольклор итема хаданы иаанарцшуеит, ашәышыкәсақәа рзтәи атынчреи ахьыцшымреи рзы ақәцара. Уи ахтыс шыкәдыргәгәоит, ажәлар ртоурых-фырхацаратә ашәақәеи ахәамтақәеи. Ас еицш икоу ахтыс хлымзаахкәа азгәатоуп Хан-Гирси иусумтақәа «Черкьестәыла иазку анцамтақәа» акны. (1836 ш.)

Хәарада, атоурыхтә хтыскәа ирхылцыз арсалтә цстазаара ахьантарақәа гәгәала ашьтамта ннажьуеит амилацкәа рыхдыррасы. Убри иалцшәангы нхьци-аахьци Кавказ икәынхо ажәларқәа рдоухатә культура иахылцыз ырхәалатәи аповезиа жанрла, тематикала, доухала даара еизааигәоуп. Иагьа ус иказаргы дарбан милатзаалакгы ипсыц алагаоагаралагы инымцшырц залшом уи дызхатарнаку амилацтә чыдарақәа.

Арцага шәкәасы иааркьаены, хронологиала инешьтаргыланы ирыхцәажәоуп адыга рккаоцәеи амилацтә

литературакәа руасхыршьтацаоңөси, адыга шөкөыооңөа
рырсиамтакәа ирызку атцааратө усумтакәси, иазаатгы-
лоуп иааркыаены акөзаргы урт ридсиатө анализ, рса-
хьаркыратө чыдаракәа. Иарбоуп азөык-оыцьбак адыгеи
аңсуеи шөкөыооңөак рырсиамтакәа реишьашөаларакәа.
Уи ала иазгөатоуп, адыга жөлар рыцстазаара знысыз ато-
урых моаеы аңсуа жөлари дарей реимадара, жьрацөарала
реизааигөара. Ашөкөаеы ирзаатгылоуп аңсшөахь сита-
гоу урт рырсиамтакөак, рзеиңш казшьарбакәа азгөатаны.

Иазгөатоуп, зырсиаратө мехагы тбаау аурыс шөкөыо-
оңөа-классикцөа адыга жөларкәа рлитература асиарасы
икарцаз анырра. Убасала, иааизакны арцага шөкөы аеы
хатала харзаатгылоит жьрацөарала сизааигөоу, зтоу-
рыхтө, здоухатө цстазаара еилацөоу, здац-цашө узеи-
лымхуа, змилаттө етно-психология аку аңсуааи адыга
жөларкөси. Ирзаатгылоуп, жөлар рашөахөаө Б. Цач,
зырсиаратө моа афольклори алитературеи ирзызкыз апо-
ет, апрозаик Али Шьоцьанцькө. 20-30-төи ашыкөсқөа
рзы рацхьазатөи арцагатө шөкөкөа равторцөа Т. Табу-
лов, Д. Дишеков, рацхьазатөи черқьес бызшөала ароман
автор Х. Абуков, А. Охтов, Х. Гашоков убас егыртгы
рырсиамтакәа. Ажөакала, Асовет мчра иабзоураны,
аурыс жөлар рыцхьраарала Нхыц-Кавказ ажөларкөа
ацхьраара ду роусит апарадыррей атцаарадыррей реи-
зырхарей рырсиарей аус аеы. Уи амырхөага иахылцьз
рырсиара алцшөакөа амилаттө шыатакөа ршьакар гөгөа-
ла ианыңшит.

Иара убас, арцага шөкөаеы иахарбоит хзыхцөажөо
адыга шөкөыооңөа (А. Шьоцьанцькө, Т. Чарашь, Б.Көаш,
Б.Цач, А. Хавцач) имацьымкөа рырсиамтакәа (ажөсинраа-
лакөа, апрозатө реиамтакөа) аңсшөахь ситаганы акьыцьхь
ишадырбахьоу аңсуа поетцөа (Ч. Цьонуа, К. Ломиа,
М. Ахашба, Б. Шьынқөба, М. Лашөриа, Гь. Гөыблиа,

Н. Кэыцниа, П. Бебиа, А. Гогэуа, В. Анкэаб, Ив. Тарба, С. Таркыыл, Б. Гэыргэлиа, Шь. Чкадуа, Т. Ацьба, Н. Тарпха, Н. Хашыг, Ш. Акэсба, А. Цьениа уб. егь.).

Хыкэкыла хазатгылоит иара убас Хамишьа Шекихачи Ацсны жэлар рпоет Нели Тарпхайи сикэдыршэаз «Кабардаа ражэабжькэа». Уи Нхыци-Аахыци инхо айшыцэа еимаздо пха ссируп хэа азгэалтоит апоетесса Нели Тарпха ашэкэы ацхьатэи адакьаеы.¹

Иара убас, иазгэахамтарц залшом, хажэларкэа алигератураеы адагьы, аказараегы реизааигэара, аказара аузуоцэа, абаохатэра ду шаадырцшуа аешьаратэ республикакэа рэтэи айцыларакэа реы.

Хажэлар ршьаеа сихгашьа, реихьзара шьахэкэа иахдырбоит, агуманизм, апатриотизм, ажэларкэа риашьара атэы зхэо айдеиа хараккэа рылацэаны ишыкоу.

Даара игэырхьгоу атоурых хлымзаах иахкьаны, 1992 – 1993 шыкэскэа рэтэи ацсуа жэлар рцьынцьтэылатэ сибашьра ахааназы иузмыргьежьюа ацэыз ду зауз ххэынтқарра азыхэа ицьоушьаратэы икоуп ас сипш икоу айзхаракэа. Хэарада, уи зыбзоуроу, Нхыц-Кавказ икэынхо хашыцэа роуп. Харт хатыркэцара дула урт рыхьз ххэоит, иахгэалахаршэоит, Ацсны ахақэитразы, урт рхы зкэырцаз аус цьша.

Арпага шэкэы зхы иазырхэо зегь рахь ахэара кахцоит, ашэкэы иадырбалло агхақэси ргэаанагарақэси хзаарышьтырц, хацхьака инеицыхны аитатыжьраан ахархэара азахурц азы.

Аикэыришэаа

¹ Кабардаа ражэабжькэа. Еикэдыршэсит Х. Шекихач, Н. Тарпха. Ашэкэтыжырта «Алашара». Акэа, 1982.

АДЫГА ЛИТЕРАТУРАҚӘА

Адыга литературақәа хәа хзышытәу анкәа иазәыкыз, аха ацыхәтәаны хазы-хазны ишыақәгылаз х-жәларык – адыгьсияа, кабардаа, ачеркьесқәа рлитературақәа роуп. Арт ахжәларыкгы дасу дара рхазы адыга хәа рхы ры-цхьазоит, узустада хәа уиазцааргы «садыгуп» – ихәоит. Цабыргыцәкьаны, ажәйтәанза, хара хашықәсцхьазара калаанзагы, хашықәсцхьазара аныкала ашытахыгы, актәи азкышыкәсагы налацаны урт зхылтыз рабацәа – азыхәкәа, амеоткәа, акеркеткәа зхәаз сицш, нхон Мра-ташәарахьтәи Кавказ ашыха нхыци-аахыци Амшын си-кәеи Азовтәи амшыни рыцшахәақәа рыкны. Бызшәала, хылцшьтрала – урт ацсуаа зегь реиха ирзааигәоу быз-шәатә таацәарак иацанакуа жәларкәоуп. Территориала излсизааигәаз, бызшәала, хылцшьтрала излсигәыцхәу ала ацсуааи адыгааи рытрадициатә культурасы, ртаа-цәаратәи руаажәларратәи бзазарасы излсипшу даара ирацәоуп, ржәйтә җапыц хәамтақәа ацхьа инаргыланы.

Хашықәсцхьазара II азкышыкәса актәи азбжа инар-кны сиуеицшым ацгакәа ирыхкьаны адыга жәлар рыхәта ацгырак жәйтәнатә аахыс иахынхоз Мрашәарахьтәи Кавказ иахыцны аоада мрагыларахь кыр иоаскьейт, Кав-каз агәасы рынхарта тыцгы ылырхит. Абасала 14–16-тәи ашәышыкәсақәа рзы арака итышәынтәаланы ишыақә-гылт, исеит, иҗацеит адыгаа ркәыцәа дук – кабардаа. Мрашәарахь иаанхаз адыга симшьтраккәа реилацәа-ра иабзоураны ишыақәгылт адыгьсия жәлар. XIX ашәы-

шықөса аеиошамтазы (40 – 60-тәи ашықөсқәа раан) кабардаа рыхәтак (еихаразакгы ахратәра иацөыбналоз) иахынхоз рыдгбыл ныжьны, Кәбина азы ирны атыц ҫыцқәа реы инхсит, убарт ирхылщыз адыгаа (цоуп, уака ирылоуп Мраташәарахьтәи Кавказынтә иааз адыга шытрақәагы) роуп ачерқьесқәа хәагы изышьтоу. Уимоу, XIX ашәы шықөсазы Кавказ иахыганы мшын нырцә иагаз, Тырқәтәйлеи еиуеицшым араб тәылақәеи реы инхо еиуеицшым ашьхарыуа жәларқәа зеггы (адыгцәа рнаосангы, аублаа, ачеченцәа, аингушцәа, дагьстанаа, ацсуаагы убрахь инарылацаны «ачерқьесқәа» хәа рзырхәоит).

Ажәакала, хәыштаарак иаазаз, архнышьнак ааиоыццәаз аишьцәа гәакьяцәа реиҫыцра, рхазынхара иабзоураны иахья-уажәазы Нхыц-Кавказ хара ихамоуп х-адыга жәларык. Урт рахьтә хыцхьазаралагы, аекономика-культурагә ҫиара аоазаралагы еиха иаарылыхәхәо игылоуп акабардаа. Уртнхоит Кабарда-Балкартәи Ареспубликаҫы. Егьырт адыга жәларқәа реицш, артгыы Урыстәылатәи Афедерация иалоуп. Ахтны қалақьс ирымоуп Нальчик, ауаапсыра рхыцхьазара 400 нызқьоык инарзынацшусит.

Аобатәи атыц аҫы (хыцхьазарала) игылоуп адыгьеиаа. Урт нхоит Адыгьеиатәи Ареспубликаҫы, рахтнықалақь – Маикоп (Маикәап), рхыцхьазара – 130 нызқьоык инареихауп.

Ауаапсыра рхыцхьазарала зеггы иреитцоуп ачерқьесқәа (60 нызқьоык инарышуп), инхоит Карачы-Черқьестәи Ареспубликаҫы, рахтнықалақь – Черқьесск. Ихәатәуп, ачерқьесқәа кабардаа уажә ааскья (100–150 шықөса рацхья) изларҫыщыз ала, бызшәалагы, традициягә культуралагы акабардақәеи дарей реиодыраара шыуадаоу.

Ишыказаалак, анс акәу арс акәу, Нхыц-Кавказ атерриторияҫы ишьақәгылеит, иеицит, игьацит х-адыга жәларык, дасу дара рхатәи территория, рхатәи економи-

кеи акультуреи рыманы. Ус анакөха, урт рлитературакөагы, бызшөала егьа сизааигөазаргы (уимоу, акабардааи ачеркьескөеи рбызшөа зынзаск ишакугы), хаз-хазы икоу литературакөаны ирыхөащтөуп. Ус ауп дара рхатакөагы ишырыцхьазо.

Адыга жөлар рышөкөыөөөөеи рпостцөеи рырөиамтакөа пөырцуан атыцантөи агазеткөа рдакьакөеи, ажурнал «Революция и горец» рыкны.

Хөарас иатахузеи, адыга жөлар рлитература аизхара аөиара хтөыла икөынхо ажөларкөа рцышөеи, иахаразак аурыс классикцөеи асоветтө литератураи ирыбзоуроуп.

Аурыс литература ацышөа ду рхы иархөаны, урт ирыбзоураны, рацхьаза акөны адыга жөлар рлитератураөы иит адраматургиа ажандр, уи анаөсан ароман. Абасала, алашьцарахьтө алашарахь икылсуа иалагөит жанр рацөала адыгакөа рлитература. Ишдыру еицц, аколонизатортө политикеи афеодалтө мчкөеи ирхьркьаны адыцөа ргөыцк атөым жөөан ацака пстазаарас ироуөит. Арака хөарас иатахузеи ацьамьцөа цөгьа иацагыөөит, ассимилиация иахөөит, рыцстазаара даара ицөгьаөөит, ацара аиура рцөыщөгьаөөит.

Ишакөхалак Октиабртөи ареволюция иабзоураны ажөларкөа зегьы рөикарара азинкөа икалаз ихөарта дуөөит адыга жөларкөа рыцстазаара аицгтөреи рлитературакөа рырөиарөи рөы.

Хөарада, адыга жөларкөа асовет литература ашьакөгылара аизхараөы хөы змам ароль нарыгөөит ажөлар рдоухатө культура иахьлщыз аөащц рөиамтакөа.

Адыгаа рбызшөа кавказтөи абызшөакөа ртаацөаара апсуа-адыгатө гөыц иацанакуөит.

Адыга жөлар рфольклор акны атыц гөгөа ааныркьлоит аморал-өтикатө хьмоацгаратө нормакөа, арака урт апатукөөаратө цкаццөа акодөкск ахасабала ишьакөыргөгөөуп.

Адыга жэлар рашәахәәщәаны, ражәабжхәәщәаны ицхьазоуп: Алашә Дженчат, Цыгә Теучеж, Хамокәкәә (Бечи) Хусен, К. Шаззо Биа, Куваево Зафес, Схалиахо Алиа, Тлипиа Битлиустен, Хамтоху Аиуба убас ирацәәны.

Адыга жэлар рашәахәәщәеси, ражәабжхәәщәеси рахьтә атыц дузза ааникылон Цыгә Теучеж, уи асовет аамтазтәи ирәиамтақәа инартбааны арәиаратә моа роуит. Цыгә Теучеж иыбзцәа иацырпоз арәиамтақәа даара амчра рыман аулкәа рзеицш еилазарақәа ркны ргәаанагарақәа рышыбақыргәгәараасы.

Иазгәахтар ахәтоуп, адыга жэлар рәырхәалатә поезиатә рәиамтақәа ашәала ишышыбақыгылоу, аепос «Нартәа» насгы ашәақәа (Оред) жэлар рпосмақәа (Пшысе) алегендақәа (Хьышьә), ахәамтақәа (Тхьдә), ацуфарақәеи, ажәацкақәеи (кьоджхь-кьоджьшхуэр), рыла ишбеиоу.

Иахьатәи аамтазтәи адыга шәкәыәщәәа иреиуоуп: Иусуф Тлиустен, Аскер Евтых, Дмитри Костанов, Кирымзе Жане, Исхак Машбаш, Хазрет Апинов, Хамид Беретар, Хазрет Панеш, Кадырбеч Кумпилов уб. егь. Арт еикәахьацхьазаз ашәкәыәщәәа зегьы рхы иадырхәон атрадициатә шытата змоу аепос иалоу аиқырцшрақәа, аепитетқәа, аметафорақәа. Иара убасгы афольклортә шытатақәа рнубаалойт Зарси Мухадини Кумаховаа рмонография «Адыга бызшәақәа рфуцнкциатә стилистика» хәа хыс измоу акны. Ацарауаа гәгәала иацыршьуеит адыга шәкәыәщәәа рырәиамтақәа ркны еырхәалатәи арәиамта ахархәара ду шамоу.

Ацсуаа реицш, адыгақәагы тоурыхтә аамтала уажә ааскьоуп (XX ашәышықәсазоуп) азанааттә сахьаркыратә литература анацырцаз. Еихаразакгы ареволуция ашьтахь, асовет шықәсқәа раан ауп урт рлитературақәа аәиара, аизхара анроуз. Урт дасу зегьы ирымоуп рхатәи

моакәа, рхатәы чыдарақәа, аха икоуп имоашьахуа ирзеишшу, сидызкыло амоментқәагғы. Убарт иреиуоуп ацхьаза инаргыланы дара зегғы ирзеишшу ртрадициатә, рдоухатә мал ду – адыга жәлар рсаыц рсиамтақәеи XIX ашәышыкәсазтәи адыга рккаоцәа рырҕиаратә доухатә тынхеи.

Жанр хкы рацәала еилоу адыга фольклор хытхырта хаданы ирзыкалсит адыга литературакәа рыхцагғы. Алитература аиреи ашьақәыргылареи ашықәсқәа раан ацсуаа ркны Дырмит Гәлиси, Иуа Коғониеи афольклор цыргәас, уасхырс ишрымаз еицш ауп, адыга жәларқәа рыоыңцагғы афольклор ахархәара шамаз акабардақәа рсы – Беқьмырза Пач, Али Шьоцъанцыкә, адыгьеиаа ркны – Цыгә Теучеж, Тембот Чарашь, ачеркьсқәа рсы – Татлиустан Табыць, (абаза литература ашьата зкызгғы уи иоуп, ихата дабазоуп), Дишеков Магомет, Абдулах Охтов ухәа убас егьыртгғы. Урт рсахьаркыратә рсиамтақәа жанрс изпазкузаалакгғы имоашьо ирныцшун рыжәлар гәакьа рсаыц хәамта асиужетқәа, амотивқәа, апоетика (асахьаркыратә форма) анырра.

Адыгьеи жәларқәеи ацсуа жәлари хытшытрала излеигәыцхәцәоу ала, ирацәоуп урт рлитературақәа ирымоу азеицштә фольклортә шыатақәагғы (сихаразакгғы нартаа репос, амифологиатәи, атоурых-фырхацаратәи, абзатаратәи ашәақәеи ажәабжьқәеи).

Иахьатәи адыга литературакәа зегғы ирзеишшу доухатә тынха дууп, ихытхыртоуп, иуасхыруп Шора Ногәма, Хан-Гиреи, Казы-Гиреи, Казы Хатажәыкәа (Атажукин), Казы-Бека Ахметуков, Умар Берсеи, Адиль-Гиреи Кешев (Каламбии) реицш иказ XIX ашәышыкәсазтәи адыга рккаоцәа дукәа, ацхьазатәи адыга царауаа, ашәкәыооцәа рырҕиамтақәа. Цабыргуп, урт инеиужьны, инартбааны рхатәы бызшәала атцаарадырреи алитера-

турей дырсиартэ еици аҕагылазаашыа, алшара рымамызт, аха ирылшаз ихаракзаны ахэ шыатэуп. Ажэлар рхэамтақәа реизгара, анбан шөкөкөа раццара, абызшәа атоурых, аснография азцаатөкәа рыкөыргыларә ускантәи аамтала иахынзалашоз атак акацара, ацаралашара аус аицыхра ухәа шыарда ирацэоуп урт арккащәа реазкракәагы, рылшаракәагы. Убри аганахь ала, чыдала рызбахә хәзарц ахэтоуп Шора Ногәма инаукатә усумта «Адыга жәлар ртоурых. Ажәлар рхэамтақәа рыла», уи иажәсинраала «Хох» («Аныхәаҕа», 1837 ш.), Султан Хан-Гирей ишымтақәа «Ачеркьес хэамтақәа», («Черкесские предания»), «Бесльнии Абат», «Казы-Гирей иочерк «Ажитугай ацшахәа», («Долина Ажитугай»), Казы Хатажәыкәа ианцамтақәа: Сасрыкәа изку ахэамтахьтә ө-цыццәахак, «Пшибадиныкәа» (Пшгыбэдинокъуэ), «Ашамез» (Ашэмэз) ухәа уб. егы.

АДЫГА ЛИТЕРАТУРА ФОЛЬКЛОРТӘ ХЫЦХЫРҢАК АҘАСАБАЛА

Асыра змамыз адыга жәлар рхәыцрақәси, ргәахәара-қәси, ргәакрақәси, ртагылазаашьеи исахьаркны казары-ла раарцшра рсырхәалатәи рырәиамтақәа ирыбзоуроуп.

Ажәлар ртоурых иашахатала аилкаара зыкалом, ажәлар рсырхәалатә рәиамтақәа узымдыруазар.....уи жәытә-натә аахыс атоурых иацхьагылоуп – ихәон М.Горки.²

Егырт адунеи иқәынхо ажәларқәа рсырхәалатә рәиамтақәа реицш, адыга жәлар рдоухатә культура иа-тынхоу рфольклортә материалқәа ароль ду нарыгзеит асо-вет литература аиреи, ашьақәыргылареи, аизырхареи рсы.

Убри аганахьала, адыга жәлар ғырхәалатәи рпоезиа жанрқәа рахьтә иалукааша атыц ааннакылоит нартаа репос.

Ишдыру сицш, нартаа репос адыга жәлар (ачерқьесқәа, акабардаа, адыгьсеиаа) ркны мацара акәзам иахьыкоу, нартаа рхәамтақәа Кавказ иқәынхо ажәларқәа азәыроуы ирымоуп, уи урт рмилаттә чыдарақәа аазырцшуа тынха дуны икоуп. Хәарада, ацсуаагыи ацхьа инаргыланы.

Нартаа ирызку рацхьазатәи анцамтақәа, сицырдыруа адыга рккаоы Шора Бекьмурза-ица Ногәма ихьз иадхәа-лоуп. Уи еизигаз афольклортә материалқәа ирыбзоура-ны итыцуеит ашәкәы «Адыга жәлар ртоурых» («История адыгейского народа»).

² Горький М. «О литературе». Гослитиздат. М., 1953.

Ифольклор гѣакъа ахѣ харакны ишьоит, дахацгылоит рацхъатѣи адыга этнограф Султан Хан-Гиреи, иара убас Казы Хатажѣкѣси. Рацхъаза акѣны, иара ибзоуроуп ихатѣи бызшѣала нартаа ирызку ахѣамтакѣа рцыццѣаха-кѣа ртыжъра, хаталагъы Сосрыкѣо изку ахѣамтакѣа.

Имацым ацарауаа иаххѣап кавказтцааф Л.Г. Лопатински нартаа ирызкны икаитцаз атцааракѣси атыжъракѣси.

Иара убас, Нартаа ирызку ахѣамтакѣа реизгареи рьтцаареи 1930-тѣи ашыкѣскѣа инадыркны рнапы алакын Адыгъеи, Кабарда, Черкъесеи ареспубликакѣа рѣы ыцц иаатыз атцаарадырратѣ институткѣа.

Капиталтѣ тыжымтаны икоуп адыгаа рхѣамтакѣа кабарда бызшѣалеи урыс бызшѣалеи ртыжъра.³

Ишдыру еицц, шѣышыкѣсала, зкъышыкѣсала сиусицным абицаракѣа идьрѣи аз афольклор ажанркѣа ркын-тѣи зегъы иаарылхѣхѣо икоуп Нартаа репос.

Меижъарада, формалагъы цакылагъы ацсуа жѣлар реапыцтѣ рѣиамта ажанркѣа рахътѣ Нартаа репос еицх зымехак тбаау доухатѣ бакоуп. Убриала, иацхамшьырц халшом апрофессор Ш. Д. Инал-ица иазгѣатар: «Ацсуа жѣлар ртоурьхи репоси ашьеи адеи реицц иузеилымхуа еилысны икоуп».⁴

Уиала ацарауаф иазгѣеицѣит иара иалоу амотивкѣеи, ахаѣсахъакѣеи, асиужеткѣеи рьла Нартаа репос Кавказ икѣынхо ажѣларкѣа жѣпафык сицырзеиццу монументалтѣ бакоуп хѣа. Аха иалкааны, амилат ахаѣра аазыр-ццуа ачыдаракѣа аныццуеит ацсуа епос, уи ус шакѣугъы, узаатымгълар залшом жърацѣарала еизааигѣоу адыгааи

³ Нарты. Кабардинский эпос. Редакторы С. Липкин и С. Обрамович. Гослитиздат. М., 1951.

⁴ Инал-ица Ш.Д. Ажѣа Нартаа рзы. Аизга: «Нарт Сасрыкѣеи цшы-ноажѣи зеижѣоык иара иашьцѣеи». Еикѣдыршѣеит Ш.Д. Инал-ица, К.С. Шьякрьл, Б.У. Шьынкѣба. Акѣа, 1962. Ад. 7.

ацсуааи ртоурых атэы аспоггы ишаныщшуа хэа ихэоит ацарауао.

Иуеицшым ашэышыкэсақэа ирхылцыз Нартаа репос афырхаца хада Нарт Сосрыкэа акласстэ уаажэларратэ еизыказаашыақэа ҫаанзатэи цсра зқэым асахьаркыратэ хаҫсахьақэа дыруазэкуп.

Сосрыкэо иан Сатанеи аматэақэа зқэылызэзэооз ахахэ дахылцуеит. Иаб силкаам хьчоуп. Ахахэ иахылцыз Сосрыкэо Нартаа ржи каза Тлецшь (ацсуаа рсы Аинар-жи) дизрыжэит.

Сосрыкэо изку ахэамтақэа зеггы рсы уи даарцшуп ицъашьатэу абаохатэрақэа, агэымшэара, уамашэа иубаша амч, ахшыо змоу фырхацаны.

Сосрыкэо имч, илшара еиуеицшым аус хьантақэа рсы ицишэон.

Иарбан усаалакгы асы Сосрыкэо ацъжэара иман. Нартаа рхылцшьтра ижэлар рразкы ахьчаразы еснагь дыхиан. Ижэлар бзиа дырбон, ирыхэапаз, рыбзаашыа еицъызтэышаз, сихазхашаз ажэлақэа (азахэа ухэа уб. егь) дрышьтан. Ус ишыказгы, дгылыи жэоани зырмацэысуаз Сосрыкэо иашыцэа «днашцоуп» хэа драгтаршьомызт.

Иарбан ус хьантазаалакгы асы хьацра камцазакэа апсра иаҫагылоз Сосрыкэо ацыхэтэаны залымдарыла итахарагы асоциалтэ пацгэы ацоуп. Инхсит убри еицш агэаанагарақэа: «Сосрыкэо илагырзқэа адгыл ацантэи-гы ажэлар ирыхэошэа».⁵

Сосрыкэо дааивакэыло даарцшуп афырхаца Бадынокэо. Уи зыхъз зыцша дуу, ахацарақэа дырсимволны дцэыргоуп.

Сосрыкэо еициш, Бадынокэоггы иаакаипо зеггы ижэлар рыцстазаара аицгтэразы ақэцара иазкуп.

⁵ Нарты. Кабардинский эпос. Гослитиздат. М., 1951. С. 44.

Ари адауапшы, иара гәык ала изыкоу илегендатәу исы, исахьаркны гиперболала еизырханы иаарцшуп. Уи ишихәтоу ихы мѳацигоит иагацәа-чынтаа ркны.⁶

Бадынокәо егырт Нартаа адауапшыкәа Сосрыкәо, Ашамез, Батараз, Тлепшы дызларсеицшым аказшыкәа илоуп. Бадынокәо еиха дыхьшәашәоуп, илахь еимацахәуп. «Аиаша ахьчара» – убри акоуп Бадынокәо цәаѳа хаданы ихаәра ианыцшуа.

Сосрыкәо еицш, Бадынокәо иишыагы ишыак еицшым. Ан лымгәарта акнытәи ауп рацхьаза ибжбы ахьго. Даниуагы ихы-иәы аччацшы ықәлоит. Амгәа акнытәи зыбжбы рахаз асаби дыршыбырц иакәыркусит, аха иаразнак ииреи ихы-иәы ианырбаало иччацшы еиқәнартәоит.

Бадынокәо, Сосрыкәо ееицшцәкьа, ахацарақәа аазырцшуа ачынтаа ирабашьуа, хамеигзарада иқәцо адауапшыкәа дыруазәкуп. Иара убас, Нартаа рбыргцәа рыцсы штаз ианажәлак, ашыхақәа рықәцә икәыргыланы, ахылағьара итарыжьуан. Бадынокәо аеицш иказ азалымдарақәа ацырихусит. Нартаа Бадынокәо абас изырхәоит:

Стал ты нартскому краю
Крепкой защитой
(перевод С. Липкина)

Нартаа рыдгьыл
Уазыхьчаѳны уѳагылеит
(еит. А.Л. Жьыцха)

Бадынокәогы, Сосрыкәо ееицш, ага – Цьлахстан инапала дтахоит.

Иара убас нартаа репос аәы ацәгьа-мыцәгьақәа иреагыланы ақәцара аидеиа рныцшуеит ашыха Ошхамахо (Ельбрус) икыдәахәалоу Нарт Насрен-Жьакьа изку ахәамтақәа. Абырг дәихырц азы хеигзара камца дықәпоит

⁶ Чынтаа – Нартаа ирабашьуаз атәымдгьыл акынтәи иааз аимцәа-ѳәа.

Нарт Батраз. Зегъ зымчу ауарбажә сикануа Батраз даиаа-
иусит. Анцәа иахь дхьахәны сисамс Батраз абас ихәоит:

Ей ты, званье божье осрамивший	Еи, ура, анцәара зкьашьыз	
	бог!	анцәа!
Что ты там в ущелье прячешься	Уа уезыуцәахуеи аиохаафы,	
трусливо?	Аъыцәахра акратахума? Арахь	
Спрятаться не диво – выходи	уцәырц, ухатазар!	
на бой.....	Уара укынтә ауаа сыхьчоит,	
От тебя, губитель, я спасу	еикәсырхоит...	
	людей... ⁷	(еит. А.Л. Жьыңха)

(перевод В.Звягинцевой)

Имачым нартаа репос афы – адыгаа итрадициатәу рьцаус иадхәалоу ахәамтақәа. Нартаа сибашьцәа ма-
царақәам, урт иаарыхьыцәа бзиақәоуп. Нартаа адгьыл
кәаарыхра адагьы, ауасаазарагьы иазказан. Нартаа ре-
пос иалаз афырхацәа доусы рнашлакқәа хаз-хазын. Ахьча
Куицук, илегендартәу ажьи Тлеци, аказара знапы алаку
нарт Ашамез уб.егь. Иара убас аепос афы атыц ду ааныр-
кылоит ахәса рхафсахьақәа. Нартаа ран кәыш Сатәнеи,
агәыраз, анапказа Адиух, зыхшыо цару Малечицх, апцза
Шхафица уб.егь.

Нартаа-адауапшькәа ирызку ахәамтақәа рынагзапшь
аформала обаны ишоит: ажәсинраалатәи апрозатәи. Атца-
аоцәа иазгәартоит, анкьа зны аепос жәсинраалатәны икан
хәа. Урт реы агиперболақәа сиха апыжәара ргон. Ипро-
затәу атекстқәа сиха силацалоу акомпозиция рymoуп.

Аепос иамоуп имачымкәа амыртатратә нцәахәқәа
ирызку агимнқәа: ажьира анцәахәы Тлеци, адгьылкәаа-
рыхра анцәахәы Тхагалець Мезитха (ашәарацарси абна-
қәеи рынцәахәы) уб.егь.

⁷ Нарты. Кабардинский эпос. М., 1951. С. 164 – 165.

Аепос иалтшәоуп егырт ажанркәагы рыҕиара. Иах-хәап, Андемыркан изку ахәамтәкәа, Андемыркангы сиха ихышәоу аамтәкәа рзы афеодалцәа иреагыланы ажәлар рзинкәа зыхьчоз фырхацоуп. Арт ахәамтәкәа ишней-шнейу афырхацаратә ашәакәа рформа аархәоит. Нартаа ирызку ахәамтәкәа ижәйтәзатәиу ажәлар ртоурых аазырцшуа, агөымшәара, ажәлар рсеицш усазы ахамеигзара зныцшуа хәамтәкәоуп.

Адыга жәлар реырхәалатәи апоезиатә реиамтәкәа рыкны атыц ду ааныркылоит алирикатә жанркәа. Зегь реиха ижәйтәзатәиу лирикатә жанрны ицхьазоуп ацба ашәакәа. Урт аусура аамтазы ауп ианеиоз. Урт рыҕиара адыгаа ркынгы егырт ажәларкәа ркны сицш, адгьылкәаарыхра, арахә аазара (сихаразакгы ауасаазара) иадхәалоуп.

Иахьанза ицкьаны иааиз ацба ашәакәа иреиуоуп «Аласа зхахоз рашәа». Арака иаагоуп зцбаабаа рацәоу ахәса рхаесахьакәа. Иара убас икоуп ацба ашәакәа сиусицшым егырт аусуратә процесскәагы ирыдхәалоу. Урткәак ргимн ацбаус иазкуп.

Рацхьаза ацәагәара иантыцуаз амш азы ирхәоз ашәа адгьылкәаарыхра анцәахөы Тхагалець изкуп. Арака адгьылкәаарыхцәа анцәа ихәоит ацәагәараан ақәа бзианы ирзоуишьтырц, иара убас амрагы ишахәтоу ирыгымхарц.

Ирацәоуп адыга фольклор асы ақьабзтә поезиакгы: анцәахәкәа ирызкугы, атаацәара-бзазаратә қьабзкәа ирызкугы.

Ақьабзтә ашәакәа ирныцшуеит ажәлар рыцстазаара аицгтәразы ажәйтә шьхауаф игәазыхәарақәа. Имачым иара убасгы ақьабз иадхәалам абзазара ашәакәагы, урт сиусицшым ажанркәа рыла силоуп. Арака икоуп абзиабаратә, аймцақьачаратә, алафтә, асатиратә цакы змоу ашәакәа. Урт ирныцшуеит асоциалтә сикарамра иахьлҕиааз ацстазаара хьантә. Икоуп имачымкәа ацхьөыс

лзинкэа рпыркэкэара атэы зхэо ашэакэа. Ус еицш икоу ашэакэа иреиуоуп: «Атахмада иртаз Фатимат лцэыуара», «Голиагат лашэа», «Адиух лашэа».

Адыгаа ирымоуп ирацэаны абзиабара цкба зныцшуа, ашъхауаф иморал-доухатэ мчы аазырцшуа ашэакэа. Абар адиалог аформала еикэыршэоу ашэа ацакы:

Она: – Ну, а все же, если веки
Я закрою навсегда!

Если я усну навеки,
Что ты сделаешь тогда ?

Он: – Я тогда смирюсь в
бессилье,

Но по – прежнему любя,
Белым саваном в могиле

Обовьюсь вокруг тебя!⁸

Лара: Аха усгыы икауцои
назаза

Сылацэакэа еикэысыцсар?

Наунагза ацэа сдалар,

Нас уара иузыкацои?

Иара: Ускан сара сымчкэа
сцэызуеит,

Аха бзиа бшызбо еицш

Бнышэынтрафэы кэыршэ

шкэакэатас

Сбыкэшоит, уака сбылацэоит.

(еит. А.Л. Жьытхэ)

Имачым агэынамзаратэ, ацэыуаратэ интонациала ишыкэгылоу арсиамтакэа, хэарада, урт ирныцшуеит, атыцантэи афеодалцэеи, атэымдгылынтэи акэылафцэеи, атыркэа султани, кримтэи аханцэеи ирсагыланы ацэажэлар хамсеигзарада ишыкэцэоз. Иара убас имачым, Кабарда XVII ашэышыкэсазы иказ анхацэа реилаоынтра анапхгафы Пшикан, сакала «Дамалеи» «Жэоахыр кьакьа» изку ашэакэа. Дамалеи дгэымшэоуп, дхаца гьэоуп, уи ицэшэоит тауади аамстеи. Арака Дамалеи изкны иаагоу ажэакэа зегыы иара ичыда кэзшыоуп.

Анхацэа ари аилаоынтра акны иацахоит. Рнапхгафы

⁸ Из кабардинской народной лирики. Составитель З. Налоев. Нальчик, 1958. С. 106.

скъоу аамтақәа рзы ирзыщшыз ацсахрақәа, антогонисттә еиҕагыларақәа. Алакә «Амшә аца Батыр» аҕы даагоуп амифтә персонаж, иарбоуп акласстә кәцара иалахәу агөыщқәа.

Алакә афырхаца Батыр анхаҕы дидоуп: уи амшә дгъычны дагоит. Ашыабыста баҕлашеи, бнацхалеи даазоит. Адауащшь мчы иоуны дгъежьюсит аоныка Батыр – амшә аца. Уи имч цишәоит ацәгъаурақәа иреагыланы ақәцараҕы, уи дабашьюсит азиас аҕы азы зкыз агөылшыап, иагъыкәицоит. Ари згәамцхаз аҕауадцәа ирызбоит анхаҕы ица дацырырхырц. Азнаказы дрышьтит уи зегъы зфоз абынхәақәа рахь, нас агөылшыап ахь, нас ауаа зфоз бжьоык айшыцәа тазырхахьаз адауцәа рахь. Батыр дыриааиусит арт ацынгылақәа, иааицыло ахлымзаахқәа зегъы.

Алакә аҕы хаха еиҕагылоуп ацәгъеи абзиеи. Ажелар рфырхаца аиааира идыргоит. Уи ифырхацаратә ускәа зегъы рҕы арыцхацәа рыхьчара агәакра ралгара иазкуп.

Абазаратә лакәкәа рҕы актәи атыц ааныркылоит, ацсабара аҕацхьа асоциалтә еикарамрақәа ирыхкьбаны ицәырпуа азалымдарақәа реагылара. Адыга лакәкәа ркынтәи аинтерес ду рымоуп ацстәкәа, ирызку асатиратә казшыа змоу алакәкәа.

Икоуп алакәкәа «Акәыбрқәа», «Ацгәажә шхәацыхаз» уб.егь. Иара убас, ацсуаа ркны еицш, адыга желар реҕы апоезиатә жанр аҕы атыц чыда ааныркылоит Гьегьюако хәа изышьтоу – ашәахәаоцәа рыреиаратә моа.

Адыга желар рыноуцка еицырдыруаз ашәахәацәа дреиуан Гьегьюако Сагид. Уи иашәақәа апоезиатә казшыа рыман, ацстазаара ҕыц ахь аацхьара карпон. Гьегьюако иреиаратә моа ахатә чыдарақәа аманы иагөыллалоит асахьаркыратә ҕыра змоу адыга литератураҕы Гьегьюако еицш икоу ашәахәацәа рашәақәа ркыщхьюсит ацста-

заара ыыц иагэылиааз агазеткэеи, ажурналкэеи, ажэеин-
раалакэа реизгакэеи рэы.

Ажэытэ культкэеи асимволикатэ кьабзкэеи рахьтэ
иналукааша атыц ааннакылоит «Ажагафа» «Ацьма кэа-
шара» идраматэны арбара.

Ажагафа акульт ианыцшусит иахьатэи кабардаа
рхылцшытракэа ижэытэзатэиу ртотемтэ динхацаракэа,
меижьарада, ажагафа ахаесахьа анкьа ицсуази зыцсы
талози анцэа идхэалан.

Иара убас ритуалтэ ланарцшыроуп дызгара ахэра
змоу игэмыреыцъразы имџапырго «Шопшакџ».

Адыгаа рэы икан ахацаракэа, ихэыз дамхацэар, уи
«ицсы» ажэџан ахь ицырусит, иара дыцсусит хэа.

Имачым иритуалтэ ланарцшыраны ицхьазоу еиусеи-
цшым ачаратэ кьабз ацикл иазку ашэакэеи аныхэасақэеи
(ахохкэа). Ижэытэзатэиу адыга поезиа ацикл ахь иацанаку-
сит исахьарку ашедевркэа «Ашшыбгъыц», «Ажэкамбашь»,
«Адагъ», «Ақэыцьма», «Ашэишэи», «Акэыбры», «Ацгэы
иазку асхэабгъыц», «Ацла агэалакэа» ухэа убас егыртгъы.

Арт арэиамтакэа ирныцшусит иахьатэи кабардаа,
ачеркьескэа, адыгьеиаа рхылцшытракэа ицъашьахэу рпо-
етикатэ дунеи.

Ишдыру еицш, адыгаа рфольклор асы ацакы змоу
атыц ааныркылоит алакэқэа – анашанатэ, абзазаратэ,
арахэ ирызкны убас егыртгъы.

Адыга фольклор асы анашанатэ лакэқэа ихадароу
атыц ааныркылоит. Урт гэтакы хаданы ирымоуп – ацэ-
гьареи абзиареи рыбжьара ақэцара. А.М.Горки иазгэеи-
тоит: Адыга лакэқэа рэы абзиара ацъжэара амоуп, аиаа-
ира агоит, ахэымгара апахоит.

Абрака дыгатэуи хэа иуцхьазар аусит ажэлар рдоухатэ
дукэа иаарылыхэхэџо икоу Нартаа ирызку афырхацаратэ
епос. Идыруп, Кавказ иқэынхо ажэларкэа типологиала

«Нартаа» – адуней асы ижэйтэтэтиу эпосуп. Апрофессор Е.И.Крупнов излазгэсито ала аепос ихадоу ациклқәа рцөырцра «аиха» асөха алагамта иадхәалоуп.

Адыга жәлар рсырхәалатәи арсиамтақәа реиусицшым-заара ажәлар сиусицшым рсоциалтә тагылазаашықәа ирыдхәалоуп. Нартаа репос инашьтарххны ицөырцуеит атоурых-фырхацаратә ашәақәа, анаөс алиро-епикатә ашәақәа рцикл, афырхацаратә хәамтақәеи алегендақәеи, ацыхәтәаны алакәтә эпос, ихадаратәны, асатиратә пакы змаз асоциал бзазаратә лакә. Хәарада, ас еицш иказ алакәқәа ажәлар рыцстазаара аанарцшуан икәцага бцъарын, ажәлар рыхдырра арсыхон, ирсагылон зыхарззала абадакь иасуаз аҫауадцәа.

Атоурых-фырхацаратә ашәақәа иаадырцшуан адыга жәлар рыцстазаара афилософия. Еиташықәнаргылон ажәлар ииасхьоу ртоурыхтә хтысқәа. Иазнархауан рмилатәтә хдырра.

Ажәакала ажәлар рфольклортә лексика инаркны, адыга цуфарақәа, ажәацарқәа, амцөыжәөақәа змоу ажәеица-аирақәа (ахатәы философиатә пакы змоу) афоризмқәа, аочеркқәа, акәыца Жабаги, асатиратә тоурыхтә шөыгала ихырку Казанокәо илегенда, иадхәалоу «Слово жабаги» убас имацымкәа, ажәлар иркөырчахоу ражәа хбыршөыгәкәа рдырра, даара имыруга дууп ихатарнаку ажәлар урзааигәаны иудырырц азы.

Иазгәатәтәууп, абас еицш ибеиаз афольклор ажанртә сиужетқәа реилацәара ишабзоуроу адыга литература аҫиара.

Нарт Сосрыкәо – ихаҫсахьала даарцшуп зыуаөра цаулоу, ауаапсыра рразкы ачацара иазыкәңаөу фырхаца гөымшәаны.

Шәбатаныкәо – даарцшуп апсадгьыл ахьчара аидеиа хықәкыс измоу хаҫсахьаны. Уи ицстазаара сыбгала

ихигоит, ажәлар ираґоу дырсагылоуп, нартаа рагацәа драґоуп, ыстаара злам фырхацоуп. Уи ихәоит абас: «Сара мыцхәы сызшәырехәоузеи? Ахатәы дгьыл ахчара нартаа зегьы ируалцшьоуп» хәа.

Имачым адыга жәлар рпостцәси рьшәкәыооцәси нартаа репос асиужеткәа зхы иазырхәо, иара убас ацсуа-агьы уахь иналацаны.

Афеодализм ашьақәгылара аспоказы нартаа репос инашьтагыланы жәлар рсырхәалатә рсиамтақәа рсы ицәырцуеит афырхаца ихаәсахьа ыц – ажәлар ринтерескәа рыхчара иазықәаоны: Мышәмыко Чәчан уб.егь. Арт зыхьз ххәо афырхацәа акласстә сизыказаашьа-қәа иаәагыланы иқәцон, убри акнытә, урт рфырхацара асоциал-класстә мотив ацоуп.

Адыга жәлар рфольклортә рсиамтақәа рсы икоуп алакә «Есмыко Есхот». Арака Есмыко Есхот даарцшуп тауади аамстәи ршьамыгәа иацагылоу ацәажәлар рха-қәитразы дықәаоны. Амалуаа ирымхны измам анхаоы жәлар ирзишпит, арака Тлепш (анцәа) Есмыко Есхот изыкаицоит хца зхала анапхгара зуа ахьци ахәымпали, уи иабзоураны ажәлар рфырхаца дыриааиуеит ажәлар ираґоу, игәахәтәгьы дахьзоит.

Кыр шықәса инеицынкыланы ақәыларакәси иара убасгьы дара-дара рыбжьара иказ иаәагыларақәси иры-хкьаны, адыга жәлар рыцсадгьыл ахчара иацәынханы, аоыра апроблема алацәажәаразы аамта рымамызт. Ус ишыказгьы, ахшыо змаз адыга жәлар изныкымкәа ре-зыршәахьан рхатәы милацтә оыра айқәыршәаразы.

Хан-Гиреи 1836 шықәсазы иоуан: 15 шықәса рацхьа ефенди шапсыгаа рхылцшьтра Магомет, сикәиршәеит черкьес бызшәала анбан, убас зыецызшәақәаз рацәаоуп Шора Ногәма, иара ихата Хан-Гиреи, аха урт аизхара рмоуит иацырхагақәаз амзызқәа рацәахсит.

Афактқәа излархәо ала адыга милаттә ыра шықәгы-
леит XVIII ашәышықәса анцәамтәи XIX алагамтәи рзы.
Шьатаркәысгы дамоуп Шеретлыкәа Хады Ноҭаук.

Шеретлыкәа даара игәы инархуан адыгаа рхәычқәа
араб бызшәала ашәкәкәа изыцхьоз иахәо ахьырзеилым-
каауаз. Адыга жәлар иреигъыз реащытә реиамтәкәа ры-
шьтыбжықәа абнеи аиохааи рдагәарақәа иахьрылазоз.

Убасала, рацхьаза акәны адыга рккафы Шеретлыкәа
избеит жәлар рфырхацәа ирызку ашәкәкәи ахәамтә-
кәи рыла иуаажәлар ирсыхарц, ацарадырра агәыблра
диркырц, алашарахь рхы ирхарц. Дымшәакәа уи дала-
геит анбан аиқәыршәара, кыршыкәса ацәбаа ду адбала-
ны, адыгаа рыцстазаарағы рацхьаза акәны сиқәиршәеит
адыга бызшәа алфавит. Аха ауахәама усзуоцәа идырблит
Шеретлыкәа ацәбаа ду здибалаз иусумтә. XIX ашәы-
шықәсазтәи адыгаа рцарауааи рышәкәыооцәеи рплеа-
да аурыс прогрессивтә культура абзоурала ацсы ахалеит
Шеретлыкәа ирккратә ус. Уи иусумтә иадицаз ацәбаа
ахәшара ду атаны дахцәажәоит ашәкәыооы арккафы
Султан Адиль-Гиреи.

Ажәакала, XIX ашәышықәсазтәи адыга литература
аҭоурых аснографиатә сахьаркыратә беллетристика
урыс бызшәала аҭиара, адыга рккаоцәа ирыбзоуроуп.

XIX АШӘЫШЫҚӘСА АНЦӘАМҒЕИ XX АШӘЫШЫҚӘСА АЛАГАМҒЕИ РЗТӘИ АДЫГА РККАӘЦӘА

Адыга рккаәцәа реизхара астапқәа ахатәы чыдарақәа рымоуп. Урт ҕнапыкла реазыркит адыга фольклори рыжәлар рбызшәа ацарси.

Агазетқәеи ажурналқәеи рҕы иркыпцхуаз атоурых-етнографиатә очеркқәа, асахьаркыратә реиамтақәа, аповестқәа, ажәабжьқәа, апублицистикатә статиакәа ирныцшуан абызшәа асыхара, адыга жәлар рыцстазаарси рыбзазашьеи реицакра. Урт рыреиамтақәа ирныцшуан ускантәи аепохазтәи ртәылаҕацә ацсабарси, рыжәлари рхаҕсахьақәа. Абасала, адыга рккаәцәа баохатәрала иаадырцшуан рыжәлар рдоухатә, рматериалтә культура ачыдарақәа. Меижьарада, аурыс классикцәа рыбзоурала, адыга рккаәцәа ирылшеит ацара-лашаратә моахәастақәа ралгара.

Иазгәататәуп, ашәтыц сицш иоыцхахоз адыга жәлар рлитература аҕиара, аизырхараҕы аурыс классикцәа А. Пушкин, М. Лермонтов, В. Белински рнырра иалнаршаз шмачым.

Ишаадыруа сицш, адыга жәлар XIX ашәышықәсазтәи иаарылукааша арккаәцәа ирсиуоуп Шора Ногәма, Султан Хан-Гиреи, Султан Казы-Гиреи, Султан Адиль-Гиреи. А. Пушкин ижурнал «Современник» (1836 №19) акны икыпцхыит адыга шәкәыәәцәа имачымкәа рыреиамтақәа. Уи адыга шәкәыәәы Султан Казы-Гиреи иповест «Ажи-

тугаи ацшахэа» ацыхэтэаны иоусит абас: «Вот явление, неожиданное в нашей литературе! Сын полудикого Кавказа становится в ряды наших писателей; Черкес изъясняется на русском языке свободно, сильно и живописно. Мы ни одного слова не хотели переменить в предлагаемом отрывке».¹⁰

Иара убас, адыга шэкэыооы икэсиара шбахэқэа цышьо В. Белински иоуан: Несколько слов о «Современнике», «Долина Ажитугай» – признательна, как произведение черкеса (Султан Казы-Гирея), который владеет русским языком лучше многих почетных наших литераторов».¹¹

Хыхь ишазгэахтаз еишш, адыга тоурыхтэ этнографитэ, беллетристикатэ литература аизырхараesy Султан Адиль-Гиреи алагала ду кайцеит... Уи ирсиамтақэа рсы ибзиазаны иааирцшусит адыгаа рсоциалтэ класстэ еизыказаашыақэа. Иажэабжьқэа «Ачеркьес ицхэыс», «Ауар иажэабжь» рсы асахьаркыратэ казшыеи амилаттэ цэанырреи гэгэала иаарцшуп.

Иара убас, даараза ибеиоуп еиусицшым тематикала иоу абаза-адыга шэкэыооы Каламби-Кешев ирсиамтақэа. Аул асы инхоз ауаа Крылов иажэамаанақэа дырзацхьон. Ибзианы идыруан ижэлар ртоурых, идыруан адыгаа рфырхацара аказшыа ачыдарақэа, рцасқэа, ркьабзқэа. Уи ирсиамтақэа ирсиуоуп: «Ачеркьес ианцямтақэа», ажэабжьқэа «Ахэасы», иара убас «Абрагьцэа». Арт арсиамтақэа кыцхьын ажурналқэа «Библиотека для чтения» (№159, 1860 ш.), «Русский вестник» (№39, 1861 ш.) рыкны.

40-тэй ашықэсқэа XIX ашөышықэсазы асиара иалагоит урыспэала иаццоу адыга литература.

Ахратерси ачынусааи ирсагыланы икэпоз дыруазэкын апост ашэахэао Тетершауа Цей Мухаммед Емин. Уи

¹⁰ Пушкин А. С. Собр. Соч. М. –Л.: изд. АН СССР 1950. С. 844.

¹¹ Белинский В.Г. Полн. Собр. Соч. Т. II, М.: Изд. АН СССР, 1953. С.180.

ацъамыцѣа иацагылаз ажѣлар рхақѣитреи, амсылманра
рылазырцѣоз дырѣагыланы дықѣон.

Ажѣлар рзышѣахѣаѣ, иашѣақѣа руак, исатиратѣ посма
«Анаиб инамаз», акны ихѣоит:

«Да поразит стрела того божья,

Кто привел к нам этого чеченского бродягу».

Иацахшыр ахѣтоуп, адыга рккаѣцѣеи апѣкѣыѣѣѣѣеи
XIX апѣышықѣса анцѣамтѣеи XX апѣышықѣса алагамтѣеи
рзы октиабртѣеи асоциалисттѣеи револиуциа аизхара дуқѣа
шырзаанагаз.

Шора Ногэма (Шора Ногма) (1794–1844)

Рацхъазатэи адыга рккафы, апшэкэбыффы Шора Бекъ-мырза-ица Ногэма адыга жэлар рлитературеи ркультуреи асиара айзырхарасы имачымкэа арсиамтэкэа алеигалсит. Амехак дууп Ногэма Шора ирсиаратэ тынха. Ари ижэлар рзы илиршаз ахацара ауаа рзы Анцэа амца жэла ицэбыззас Прометей ихацара иадукылартэ икоуп.

Шора Бекъмырза-ица Ногэма диит 1794 шыкэсазы Пиатигорск иацэыхарамкэа ииасуа азиас хэычы Жыцэ ацшахэасы. Апшэкэбыффы рацхъатэи ибиография сикэзыршээз Ад. Берже иажэакэа рыла, Шора дызхылтыз абазехкэан, ажэатэи апшэпыкэса алагамтаз устэи ихтэаны иааит Кабарда Ду ахь. Берже ихата иоуан Шора адинцара дахысит Дагъстан хэа. Уа уи ицозаарын араб бызшэси, акэыркани, ахэацэа хэа ахыз иоурц. «Жэаа шыкэса анихыцуаз, – иоусит Берже, – уи дацэымшэо араб бызшэа идыруан», Насгыы силкаауп, уи дырфегыых атыркэшэа, ацэам бызшэа, акумык бызшэа, абазин бызшэа шидыруаз.

1818 шыкэсазы, адинцара далган, Ногэма Шора дхынхэусит Кабардака, цытраамтак дахыз аул асы хэацэас дыкоуп. Аха иаарласны уи мап апэикусит, избанзар, «иара ицииз, ишыа иалоу игэахэаракэеи урти сикэшэом акнытэ».

Хэара атахума, ацарадырра, алашарахь ахырхаразы агэыргъаракэа зегыы зхэасуаз ислами уи «ицииз игэахэаракэеи» сикэшэашыа рымамызт. Ногэма излаиоуа ала,

«ахәеи амцеи» рыла адыгъеиаа ирыларгалаз ацсылман-ра араб ыра ада асакы аднакыломызт. Анкятәи абыр-зен цивилизация аныррақәа ртәы дрылацәажәо Ногәма Шора игәы иалсны иоуан: «Адыгъеиаа ирафрыжыит ацарадырра шытырхырц аамта анрымаз» хәа. Абартқәа зеггы рышытахь, силкаауп уи данычкәыназггы ацсылман-ра дзагәтасуаз. Адыгъеиаа ацсылманра ахьрыдыркылоз рыцхара дуны ицхьазон уи. Абри атәы иаахтны иоуан иусумта «Адыгъеиа жәлар ртоурых» асы.

Шора Ногәма идунсехәацшышыа ашыақәыргыларасы акыр иацсахсит азыцәпәқәа рзы Кавказ иаауаз ацхьагылара змаз аурыс культура ахатарнакцәеи иарей реицаара. Кавказ атцараасы аацсара зықәзамыз Шора ибзианы дыздыруаз, иусгы даара ихаракны ахәшыара азтоз Ад. Берже иоуан: « Убас уи (Ногәма Шора) ибзианы дыздыруаз ирхәоит, Пиатигорск иказ Пушкини иарей еибасит хәа, Ногәма апоет дицхрааит атыцантәи ахәамтақәа реизгараасы, иара апоетггы Ногәма изириашеит, аурысшәахь еитсеигит адыга ашәақәа...» хәа.

1828 шықәсазы Ногәма Шора (уаанза уи еиқәиршәахьан рацхьазатәи акабарда грамматика) нхара хәа Нальчикка диасуеит. Абра ашыхарыуа аамстцәа рхәычқәа рманаттә школасы аус аниу ашытахь, Ногәма Шора арра мацура далалоит. Убасггы каимтақәа Петербург неишыа имамызт. Хан-Гирей хыс дызмаз Кавказтәи ылатәи аескадронбжа далан ари рацхьатәи адыгаа рцей ду, рышәкәыюоы, ретнограф, ртоурыхтцаао Ногәма Шора, хәышықәса инарыкәгәыгуа Петербург дыкан. Арт ашықәсқәа уи ицстазааразы, иреиаразы хәы змамыз, шықәсқәан». «Петербург сышнеизтәкәа, – иоуан ашытахь Шора, – са сгәасы ицәырцит агәахәара ду – аграмматика аоразы, амацура иахашәалоз саамтаггы аурыс грамматика ишахәтоу ацара иақәсырзуан».

Аапын, 1835 шыкәсазы Ногәма Петербург нижьусит. Лацара мза инаркны уи поручикс аус иуеит Қарт ақалақь асы игылаз Акорпус чыда асы. Абри «Аахыц – Кавказтәи ипстазаара» зегьы асы уи ихамыштуа изынхсит, кавказтәи абызшәақәа рдырҕы, рытцааҕы, академик А. М. Шегрени иарей реибадырра. Қарт ақалақь акны зшыапы зкыз Ногәмеи Шегрени реиҕызара, сихагьы асаргәгәсит. Ногәма 1837 шыкәсазы Кабардака данхынхәы. академик дыкан Ногәма дахьиз аул асы, нас Ногәмагьы уи ипсы ахьишьоз Пиатигорскка дизцалон. Уа урт аҕыцьагьы абызшәадырратә тцаарақәа иреын, кабардаа рграмматика азцаарақәа ирылацәажәон, ирызбон, симаркуан. Академик Шегрен имшынцаҕы инижыит абри сицш анцамта: «Ногәма ицахәцахәуа икоу поступ, уи сара ссы ажәсинраалақәа ракәын ииҕуаз, ма аурысшәакынтә ситеигон». Абарт Шегрен зызбахә имаз апоезиатә реиамтақәа ркнытә хара хкынза иаазсит сицырдыруа «Аныхәаса» («Хох – Здравица»)

Шора Ногәма дбызшәадырҕын, дтоурыхтцааҕын, детнографын, дпостын, аапсара камцакәа активла сизигон афольклортә материалқәа, псабарала дпропагандист гәгәан.

Ускантәи аамтазы асоциал-силазааратә тагылазаашья шыцәгьазгьы Шора Ногәма илшеит ихатәы милаттә литература ауасхыр азышьтацара. Уи икәгыларақәа рсы иазгәататәуп аурыс литература аклассик А.С.Пушкини иарей реибадырра, аурыс жәлари адыга жәлари реизааигәара. Атырқәа султани ацьямцәеи ирылымшароуп хажәларқәа реикәгара, хара хамҕеи аурыс жәлар рымҕеи акызароуп хәа иазгәситон уи.

Шора Ногәма имацымкәа аамта азцицәоит «Ачеркьес жәлар рхәамтақәа» хәа исиқәиршәаз афольклортә материалқәа реизгара, акомментариакәа рзыкацара, иоригиналтәу арсиамтақәа ркьыцхьра.

Шора Ногәма идыруан имачымкәа абызшәәкәа, хатыр ду изрыкәын иабицарақәа рқьабзқәа, игәаанагара акапан ду аман.

Иазгәатәтәуп, кавказтәи абызшәәкәа рдырәы, рытцааәы, академик А. Шегрени иарей Қарт реибадырра, уақа ашьапы зкыз урт реиәызара. Урт абыщәагы реиәызара ацхәака сихагы асаргәгәсит: абызшәәдырратә тцаарақәа ирәын, акабардаа рграмматика азцаарақәа ирылацәәжәон, ирызбон симцаркуан.

Шора Ногәма ашьхауаа рцас, рқьабз, рыбззаратә пстазаара атоурых иадхәалаз азцаарақәа такцхыкәрыла дрызнсиуан.

Шора Ногәма аапсара камцазакәа аус адиулоит акабарда нхацәа рхәыцкәа сиусицшым азанааткәа дырцаразы аурыс қалакыкәа рахь рышьтра. Уи итаәцәаратә тагылазаашәа шыуадаабызгы инаукатә усуреи илитературатә рәиаратә усқәеи силеигзон.

1838 шықәсазы Ногәма Шора Кабардатәи аамталатәи азбарта мазаныкәгаәыс дартеит. Ара уи азцаара ықәиргылеит акабарда школ аартра, насгы ацаразы Урыстәылака кабардатәи анхацәа рычкәынцәа рдәыкәцара ацшьигарц. Абри аамтазы уи даәуп акабарда бызшәа аграмматика анагзарей «Адыгыәеи жәлар ртоурых» әреи. Абарт иусумта хадакәа данрылга, Ногәма Шора дахәоит иреиамтақәа икыыцхәанза Петербургка ддәыкәырцарц, Санкт-Петербургтәи аимператор иакадемиаәы иахәапшны силдыргарц итахын.

1844 шықәса лацарамзазы Шора Ногәма дпоит Петроградка, аха игәы итаз изынамыгзеит: Рашәарамза 10,1844 шықәсазы иаалыркәаны адабла исуеит, ипстазаара далцусит. Джуп Петроград, ацсылман цсыжыртаәы, инышәынтра уаәы издырам. Шора Ногәма итынхаз инапылааыратә усумтақәа зеггы, уажәы иаадыруа акабарда

нбани, акабарда – аурыс жәари, Ө-редакцияк змоу «Ак-абарда бызшәа аграмматикеи», «Адыгъеиа жәлар ртоурыхи», раамышьтахыгы итынхейт хәычи-дуи ионы икоу жәибжь тетрад, иара убас араб бызшәа акынтәи икаицаз аитагакәа, ипосма мачқәси убас егырт иусумтакәагы.

Шора Ногәма ицсы танацы аус здиулоз иусумта хада «Адыгъеиа жәлар ртоурых» акыпчы абейт 1861 шықәсазы. Аспециалистцәа излазгәартә ала, ускантәи кавказтцааратәи алитература зегы асы, амехаки ацауларейрыла, икамызт усумтак, Кабардатәи ашәкәыооы, аетнограф, атоурыхтцааоы инапы ицихыз ижәлар ртоурых иацназгоз. Ногәма «Итоурых» иаанарцшуейт ажәытәза инаркны азеижәтәи ашәышықәса алагамтанза адыгъеиа жәлар знысыз атоурых моа.

Ногәма Шора ииоыз «Атоурых» иалоуп ахәамтакәа рацәаны. Урт автор ианицейт жәлар ржәытә ажәабжькәа рформа ситахәашыа ала. Арт ахәамтакәа ирылцхааусейт Шора Ногәма Цыгъуакәа хәа изышьтоу жәлар рашәахәацәа ркынтәи ианицаз ашәакәа, ахәамтакәа.

Шора Ногәма иахыа иуаажәлар дырдыруейт дцараяооны, дтоурыхоооны мацара акәымкәа, зажәа цахәцахәашоура амымцәац, зыбзиабарси зцәаныррақәси исахьарку ажәала изхәаз, ижәлар ржәытә цстазаара, рхәыцрақәа, ргәахәтәы ахызара маншәаланы, исацаза иаазырцшыз постны. Апост дзызхыуаз игәтыхақәа назейт, ижәлар алашара ду ахь икылсит, иара ихызгы цсра акәымкәа инейтархәойт.

Султан Хан-Гирей (Султан Хан-Гирей) (1808 – 1842)

Султан Хан-Гирей адыга (ачеркъес) шэкэыооуп, тоурыхдыроуп, детнографуп, дыркаоуп. Уи диит 1808 шыкэсазы Гревсане аул асы (уажэтэи Ареспублика Аддыгеи). Иаб бжедугаа рхылщыштра иатэыз тауадын. Султан Хан-Гирей ижэла хылщыштрала Крымтэи аханцэа рахтынра иалщыз ракэын. Ачеркъесцэа ианрыланха, урт ассимилиация рыхьит, крымтэи рхылщыштратэ хызыкэа зацэык ранахсит.

Иаб ицстазаара даналц ашьтахь жэаоа шыкэса зхыцуаз Султан Хан-Гирей Ичыдоу Кавказтэи акорпус акомандакацэо аинрал А. П. Ермолов дитан. Хан-Гирей ддэыкэцан Петербургка акадетцэа ркорпус ашка. Арака апара кэсиарала даналга ашьтахь Султан амапура далагеит Черниговтэи аказакцэа рескадрон асы, анаосан дианган апоручик ичын итаны Кавказтэи ашьхарыуаа рескадронбжахь. Ишьахэыз ирратэ кариера дахэамщыкэа, Хан-Гирей избеит атэанчарахы дцарц. Хэарада, ари мзысэ иацаз иара иполитикатэ хэащышыкэа ракэын. Уи даараза агура игон аурыс ориентация, дагыкэгэыцун Кавказтэи азцаара ахэынцкар тынчмоала избап хэа. Аха баша гэыцрахсит. Хатала Хан-Гирей дызыкэцоз ихылщыштракэа реидкыларазы асазышэаракэа лщшэадахойт. Ускантэи аамтазтэи аиллиузиакэа дымшоашьо агэра идыргеит ахэынцкар иполитика алабз-оабзракэа (агыангыашпракэа, амцакыкыаракэа) о-хасрак шрымаз.

Хан-Гирей амаңура данакөйт ашытахь дынхоит Ека-теринодар, инеиужьны алигература аус инапы алеикуеит. Ицстазаара далцусит 1842 шықөса анцөамтазы.

Султан Хан-Гирей иаамтазы зыөазара ҳаракыз ауаа ркатегориа дацанакуан. Уи идыруан араб, атиурк быз-шөақөа, ибзиазаны идыруан аурыси ихатөы бызшөақөеи. Султан икалам итыцит ачеркөес жөлар ретнографиеи рмифологиеи атоурыхи ирызку аусумтақөа: «Черкөе-сиа анцөамтақөа», «Ачеркөесцөа рдинхацара, рпаскөа, ркьабзкөа, рыбзазашьа» зхьцхьазара рацөоу асахьаркы-ратө рсиамтақөа: «Ачеркөес хөамтақөа», «Бесльни Абат», «Атауад Канбулат», «Қөынчук икөылара» уб.егь.

Ашөкөыөөы илшеит иреицгу адыга милацтө казшьа-көа раарцпра: ахацара, аиашара, апатриотизм, гөыкала аизьказаара.

Аинтерес ацөуп Хан-Гирей иажөабжь «Қөынчук икөы-лара», ахаца гөымшөа асыбгаказа Қөынчук изку, атыркөа цашьа имцаирсыз бзиа иибоз Гиуль леикөырхаразы иөызцөеи иарей иаадырцшыз ахацаракөа. Қөынчуки иөызцөеи Азов иакөлоит, дыршьуеит Цашьа, дыргоит аз-габ. Урт ашытазаөцөа рыхьзоит Көбина ахькөан рыцсы аныршьоз аамтазы. Аибарххара, ачакөымеилацараөы итахөит Қөынчук иөызцөа. Иара ага инапы даөамшөарц азы Гиули иарей сиццоит, аөкьарта ҳаракы акынтөи си-лашуа азиас реартоит.

Урт ахьтахаз атыц ажөлар рөы «Қөынчук илбаарта» хөа иашьтоуп.

Хан-Гирей афольклортөи аетнографиатөи материал-көа казарьла ихы иаирхөөит иацитаз асахьаркыратө рсиамтақөа рөы.

Иухөар алшоит, ауаөытөыөса ихдырра аира инаркны жьрацөарала сизааигөоу ажөларкөа ретнография, рыбза-заратө хдырра ианымцшырц шзалымшо (дара амилаткөа

иртәу), кодекск ахасабала ртрадициатә культура иадхәа-
лоу, символра зуа адыргақәа.

Хәарада, гәахәара дула иудукылаша зцаароуп апсуааи
адыгааи рышәкәыооңәа рыреиамтақәа рсы иуцыло аст-
ника-тоурыхтә цакы змоу ахтысқәа.

Меижъарада, уи ус иаггыказароуп, иузымпсахуа тоу-
рыхтә хсаалоуп.

Убасала, хәзаатгылоит апсуа шәкәыооы Б.Тыжәба
дызлацәажәо ипрозатә реиамта «Ацсырт». Арака иаар-
цшуп зкыи хәышә шыкәса рацхәа, асоциалтә хақәитреи
аполитикатә хыицшымреи рзы апсадгыыл ахақәитра-
зы зхы иамеигтоз апсуааи атәымтәылатәи аймпцәацәеи
реиҫыхара. Иара убас ахархәара рymoуп апсуа жәлар
рдоухатә культура иахылцыз арҫеиамтақәа. Иалоу апер-
сонажцәаггы зырхнышына сиоызцәаз абшьтрақәа, аде-
ишыцәа, цысхахырааи адыгааи хәышҫаарак еидызкылоз
азиас ду апан иадкыланы иахирбоит. Урт реицәажәараҫы,
иалкааны иазгәартәит, цысхахырааи адыгааи Нартаа
ркнытә ауп иахьяауа дад, хәа. Насгыи ихамхәар алшом
«Қәынчук икәыларә» аҫы иазгәатоу атагылазаашья
иақәснатуеит ухәартә икоуп ароман «Ацсырт» акны
иаагоу ахтыс хлымзаах (хара хәра афбатәи ашәышықәса-
зы Ацсни апсуааи зтагылаз).

Ишаадыруа еицш, аракаггы апсадгыыл ахьчара, абшь-
трақәа реидгыларә еиднакыло аидеиақәа реиқәҫытра,
ицсабаратәу закәан цкарак еицш ицхязаны иаабоит,
афырцхәызба Гәрандеи (Ацсырт иаазаз) Алхаси рыцста-
заара шеиларцаз... ачкәын хәычгыи дышырмаз... Аха
абырзенцәа анрықәла ицхәыси ихәычи ишырбоз, урт
пихьчоз дшыршыыз. Гәранда ахәычы дышпҫтаа дшыо-
ыз... абырзенцәа шлышпҫталаз... Лхәычы атәымтәылаҫы
пшьоуки дырмацуоымхарц...наунагза ипсадгыыл дацәы-
мырц... ицсыбао ипсадгыыл иамадахарц...дылгәыдыхә-

хәала дшылкыз... абахә данынхықәгыла дшыцаз... абы-
цагы ицкыашәкыа ишцаз...

Иаазыркыәсны иаххәозар, ускантәи аамтазы, апсад-
гыл ахьчаразы, асоциалтә хақәитреи аполитикатә хы-
щшымреи рзы ашыа казтәоз Қәынчуки, Алхаси Гәрандеи
реицш иказ афырхацәа рхыцхьазара мацмызт.

Насгы ихамхәар халшом, Хан-Гиреи исахьаркы-
ратә реиамтақәа ркны сицш, Б.Тыжәбагы апсуа жәлар
реащыцтә реиамтақәеи (сихаразакгы алегендақәеи,
амифқәеи, ажәацкақәеи) атоурыхтә (абыратә) хыцхьрта-
қәеи ихы иархәаны, иара ихатә реиаратә хытхәаа нащы-
ны автор сахьаркыратә ажәала, сиусицшым аганқәа рыла
иеазишәсит хара хера афбатәи апшәышықәсазы Ацсни
апсуааи зтагылаз, ахтысқәа раарцшра.¹²

Хәзаатгылап даса реиамтак, цоа змам астнографиатә
материаллеи афольклор асиужетқәа рылеи ишыақәгылоу
Хан-Гиреи иреиамтақәа рахь иацанакуа, адыга жәлар
рдоухатә хасы, рхәыщрақәа, ргәырәа, ртоурых ахь ххьа-
зырцшуа «Бесльни Абат», иара убас уи тоурыхла иазаа-
игәоу И. Коғониа ипоема «Абатаа Беслан».

Адыга шәкәыәәы Хан-Гиреи иреиамта «Бесльни
Абат» асы иаазыркыәсны иахирбоит мраташәаратәи ады-
гаа (шапсыгаа, бжедугаа уб.егь.) ртоурыхи урт рказшыа
ачыдарақәеи. Арака Абат, автор ихата дызлаихцәажәо
ала, ихәилиркаауеит уи хатала дшидыруз. Абат иашыа-
гы аублаа дшыраазоз, насгы Убых шихьзыз.

Апсуа-адыга жәларқәа рышәкәыәәцәа И.Коғониеи
Хан-Гиреии хазлацәажәо рыреиамтақәа ирныцшуеит
ауабытәыәса изы зегь реиха ихадоу ахымәацгаратә цкар-
рақәа: аламыс, аибызара, абзиабара, ахацара, ахьыз-
ахьымзг, ахақәитраз ақәцара, амилат қабзқәа рыхьчара.

¹² Зыхәба С.Л. Агәыцра хазто атоурых. Алашара. 1997. №1.

И. Коғониа ипоема «Абатаа Беслан» асы Беслан даар-
цшуп «Ацсны иаазаз» цсыуа фырхацаны.

Хан-Гиреи «Ибесльни Абат» шацсыцтэи тауадуп.

Хэарада, И.Коғониси Хан-Гиреии рырсиамтақәа жанр-
ла сиуеицшым. «Абатаа Беслан» – афольклортә епикатә
постика зныцшуа поемоуп, уи шыатас иамоуп Абатаа Бес-
лан изку атоурых-фырхацаратә хэамтақәеи ашәақәеи.

«Бесльни Абат» жанрла алитература тцааоцәақәак ао-
черк ахь иадыркылоит, аха арсиамта асахьаркыратә ли-
тераутра сиха иадырхәалоит даса тцааоцәақәак.¹³

И. М. Тхагазитов «Бесльни Абат» ажанр «аповест –
хэамта» иадикылоит, ирсалтәу атоурыхтә хасы алеген-
дахь ирхоит, амифологиатә цәа акәницоит.¹⁴

Хан-Гиреи идеалтәу ахаҕсахьа ацимпазаргьы, уи иа-
зааигәоу адыга цасқәа, (адыгагьэ) рпринципқәа ирықә-
ныкәо иакәны дахирбоит. Уи илоуп ахацара, дгәым-
шәоуп, ицсы цкьоуп, ахатыркәцара аус сышәала дазней-
уеит, афеида иашьтам, цабарала дораторуп, деибашьоы
гәымшәоуп. Бесльни Абат хықәкы хаданы имаз, Бзиук-
тәи аибашьра ду калаанза атауадцәа ирымаз уи ашытахь
ирцәызыз авторитет аргьежьра ауп.

Хыхь иазгәахтаз, аказшыақәа ирхәоит афырхацәа Аба-
таа Беслани Бесльни Абати реизааигәара атәы.¹⁵

Иашахатаны, ус ауп ацсуа фырхацаратә ашәақәеи
ахәамтақәеи реы итиптәу ацсыуа фырхаца хасны дшаар-
цшу Абатаа Беслан.

¹³ Хашхожева Р.Х. Хан-Гиреи (1808-1842). Жизнь и деятельность//Хан-
Гиреи. Черкесские предания. Избранные произведения. Нальчик, 1989.
С. 34.

¹⁴ Тхагазитов Ю.М. Духовно-культурные основы кабардинской литерату-
ры. Нальчик, 1994. С. 91, 93.

¹⁵ Бигуаа В.А. Абхазская литература и литература народов Северного Кав-
каза. Москва, 2011.

Икоуп, 1960 ш. Ш.Хь. Салакаиа ианицаз ажэабжькэа. Арака автор иажэакэа рыла, Абаҭаа Беслан ихаҭсахыа аҭҭора ацаны иаццамзаргы, (С.Т.) арака хархэара змоу агипербола, хымцада, нарҭаа рфырхацаратэ епос аныр-рала ицэырҭыз мотивны ицхьазоит.¹⁶

Ашэкэыооы Хан-Гиреи иповест «Бесльни Абат» ила иаицоит иҭоурыхтэу ареалтэ хаҭсахыа, иааирцшуеит ижэлар рыцстазаареи рыбазареи ачыдарақэа, ретикатэ культура XVIII ашэышықэса анцэамтсеи – XIX ашэ. актэи азыбжеи рзы.

Иааизакны иаххэозар, ацсуа-адыга шэкэыооцэа Хан-Гиреи Коҭониси рыреиамтэқэа рсы исахьаркны иацырцоит рыжэлар ржэытэ бзашыа. Арака ҳацэымоашыо иаабоит ажэлар рсацхыа ауалцшыа анагзараҭы ихадоу агэытбаареи, хара ахэыцреи, жэлар змырбзазо амч еиқэацэакэеи иреагыланы ақэпара шакэу. Уи алзыршо мчқэаны икоуп аламыс, апату, агэымшэара, аиҭамсра.

¹⁶Ацсуа фольклор. Ианицеит, ацхьажэеи азгэатақэеи иоит Ш.Хь. Салакаиа. Акэа, 2003. Ад. 228-235, 238.

Султан Казы-Гирей (Султан Казы-Гирей) (1807–1863)

Ирацѳам, аамтак азы Хан-Гирей аус ицызугаз Султан Казы-Гирей илитературатѳ тынха. Ҳара хкынза иаазсит ѳ-реиамтак – «Ажитугай ацшахѳа», «Ацѳам анекдот». Диит С. Казы-Гирей 1807 шықѳсазы. Уи иаб заа дицхоит, убри акнытѳ апарадырра иоурц азы аманатцѳа, ашасцѳа рышкол датан. 1826 шықѳсазы С. Казы-Гирей арра ма-тзура далалоит. Уи далахѳын 1826 – 1828 шықѳсқѳа рзтѳи аурыс-цѳамтѳ еибашьра. Аибашьра ицалахѳын С.Хан-Гирей, Л. Пушкин, М.Пушьчин убас егьыртгьы.

1830 шықѳсазы С. Казы-Гирей амацура далалоит Кав-казтѳи ашьхарыуаа рескадронбжахь. 1853 шықѳса инар-кны уи Кубантѳи аказакцѳа рырхѳта акомандакацѳаѳыс дыкоуп. 1859 шықѳса инаркны аус иуеит Кавказаа рыр-хѳта ихадоу аштаб аѳы. С. Казы-Гирей ицѳтазаара дал-тусит 1863 шықѳсазы.

С. Казы-Гирей иповест «Ажитугай ацшахѳа» кьы-пхьын А.С.Пушкин итижьугаз ажурнал «Современник» акны 1836 шықѳсазы. Ицѳоушьаратѳы икоуп: иаалыр-кьаны алитератураѳы ибнакьбжоу Кавказ аца хашѳкѳы-ѳѳцѳа дахьаарывагылаз, ачеркьес бызпѳеицпш, урыс быз-пѳѳала ибзиазаны, ицкьаны, казарыла дахьѳѳажѳѳ.

Аповест «Ажитугай ацшахѳа» аѳы ачеркьес офицер кѳыпш амѳан дьызхѳыцуаз ипланкѳа аарцшуп. Арака ав-тор ицѳанырра зегьы итѳылаѳацѳ гѳакьа, ижѳлар, иаби-цара рлахьынцѳа ииасхьѳоуи ацхьакатѳи аѳеицпши ирызкуп.

«Современник» аобатѳи атом асы 1836 шықѳсазы икыыцхын «Ацѳам анекдот». Уака иахѳоит Шѳамтѳылатѳи шах Тѳахмаз иахтынраѳы иказ адрама тѳ хтысқѳа ртѳы. Ақѳачақѳ ицстазаара ашѳартадара итаргыло, илшеит ашах қынцыц ирлахсыхра, убасала ихы ацѳигоит, дрыцѳоит дзықѳшѳараны иказ ауадаѳорақѳа. Автор дзыгѳдууп ирпатудоу, ирыцхау, аха икѳышу ақѳачақѳ.

Султан Казы-Гирси ирѳиамтақѳа аинтерес рыцоуп амилат ахаѳра ашѳақѳгылараѳы, урт даара лагала дууп адыга литературақѳа рзы.

Султан Адиль-Гирей (Султан Адиль-Гирей) (1821 – 1876)

Султан Адиль-Гирей адыга шөкөтүмүзү – аркадагы рыхычхазарахь дацанакуеит. Уи диит 1821 шыкөсөзү, ацарадырра иоуеит Петербург. Султан Адиль-Гирей 18 шыкөсө шиыхыуаз аурыс арратө мацүра далалоит. Амацүра дахысуан Кавказтөи ашыхарыуаа рескадронбжаеи. Ичыдоу Кавказтөи акорпус акомандакацаоы идиутантс дыкан. Акоманда каитон сиуеицшым арратө ситашара-көа ркны. Арра мацүра дахысуан Варшавей Петербурги. Кавказка дгъежбит 70-төи ашыкөскөа рзы, имацүра найгзоит Қарт аинрал ичын иманы.

Адиль-Гирей рацхьатөи иреиамтакөа акыпцхь ахь ицө-ырцусит XIX ашөышыкөсө 40-төи ашыкөскөа рзы агазет «Кавказ» акны. Уи аамтазы уи иацхьагылоу ароль найгзон, ари агазет аеи иркыпцхьуан аурыс цхьаоцөа аинтерес дзыркуаз Кавказ ажөларкөа рыцстазаара аазырцшүаз амилаттө шөкөтүмүзү рыреиамтакөа. С. Адиль-Гирей ибзиазаны зыжөлар ртоурых, ретнография, ркьабзкөа, рыбзазашья здыруаз дыруазөкын. Дақөызбаоын адыга аилазаара аеи акласстө сизыказаашьякөа рызцаара. Дазыкөпаоын ижөлар ацарадырра рыларцөара, имилаттө культура ашытыхра.

Даара узырхөыцша ацакы рымоуп С. Адиль-Гирей иреиамтакөа хөа азгөситөит алитературадырөы А. Х. Хакуашев. Аркаоы ихөыцтракөа урыдрьцхьалоит. Арт ажөакөа рызкуп С. Адиль-Гирей иажөабжкөа «Шөлиман ахөацья», «Ачеркьес ицхөыс», «Ауар иажөабжкөа» уб. егы. Ажөабжкөа «Шөлиман ахөацья» акны автор хырөа азиуеит, илацш

ахигоит Чечниатәи Имам Шамили Дагъыстантәи Шәлиман ахәаца реиоьызара ахыбгалара мзыс иамаз. Ажәабж асы автор, Шәлиман ахәаца ихәсахьала дааигоит ауаоы цкба, ауао иаша, а принцип змоу, зидиалқәа гәыкала ир-зыкоу гәаартыла Шамиль имац зуаз азә иакәны. Ажәлар ринтересқәа дацәхьацуа, дахамыцгыло далагаанза.

Ажәлар рынасыц ахатабзиара иацәхьацыз Шамиль ихымоацгашьа згәамцхаз Шәлиман-хәаца, аурысқәа рахь диасуеит.

Султан Адиль-Гиреи аурыс классикатә литература атрадициақәа дрықәныкәо, иааирцпуеит ачерқәс тыцха лказшьеи, агәахәара зцу ацқәареи адоухатә мчи.

Ажәабж «Ачерқәс ицхәыс» асы Адиль-Гиреи дашьтоуп ихәыцрақәа зегъы ачерқәс тыцха илыкәнаго ахәсахьа аарцшра иазикырц. Уи хьлщшьтрала уамак иа-лакам, маллагъы ибсиам цхәысуп, еакала, ах лырпатуда-ра изыгәагърымызт. Ажәабж асы иахәоит афырцхәызба лзы зегъ реиха ихадоу ахпатукәцареи абзиабара цкәеи шракәу, дагъазыхиоуп уи лыцстазаара ахтынцара. Ах иааишьтыз ус иалхәоит: «Сыцсыр ауп акәымзар, схи сырпатудом, стаацәа адамрасы исыргәамцуам».

Лыпату циеырц зыецызшәоз ах, «насыцда, разкыда» хәа анлеихәа, ацхәыс лхы хатыр акәцо: «сразкыдоуп, суаошьоуп, аха иламысдоу, зхы пату ззақәым ацхәыс слеиуам» – хәа атак калцоит.

Ажәабж «Ачерқәс ицхәыс» гуманисттә реиамтоуп, арака автор хашшаарак ахасабала иааирцпуеит ачерқәсцәа рпатриархалтә феодалтә еилазаараасы ацхәыс лтагылазаашьа иамаз ауадаофрақәа.

Султан Адиль-Гиреи ицстазаара далцит 1876 шықәса цхынчкәын 30 рзы Қарт. Ха хаамтазы уи ицсыбао ииагоуп Адыгьеи, аул Тлиустенхәбль ахь, уака рабшьтратә нышәынтрасы анышә дамадоуп.

Умар Берсеи (Умар Берсей) (1807 –)

Умар Берсеи XIX апшәышықәса аобатәи азыбжазтәи адыга рккаоцәа рабицара дацанакусит. Арцаоы-арккаоы, алингвист, рацхъазатәи адыга шәкәыооы, ажәамаанаооы Умар Берсеи диит 1807 шықәса рзы Кәбан атәыласацә аулқәа руак асы. Дшыхәыгъаз атырқәа цашьа диаадырхәа-хьан. Уи игәситахьан Умар Берсеи илаз абаохатәреи ацара-дырра азыхацхацареи, убри азы дшыштусит Парижка ицара иацицарц. Шықәсқәак рышьтахь Умар Берсеи дгъежьюсит ицсадгъыл ахь, идикьлоит аурыс тәылауаора. Аурыс ар-ратә мацзура акны дыкан ецәгаоык иахасабала. Ибзианы идыруан араб, афранцуз, атиурк, аурыс бызшәакәа.

Тәанчара данца Ставропольтәи агимназиааасы ачеркәс бызшәа дирцон. Агимназиааасы уи амилаттә кадрқәа азыкаицон. Наукала ачеркәс бызшәа аус адулара иахә-тоуп хәа ицхъазаны, Умар Берсеи далагоит ачеркәсестә нбан аиқәыршәара. Иусура хыркәшаны анаукақәа Рака-демиахь иритоит. 1853 шықәсазы итыжын Қарт. Абри анбан ала уи ачеркәсәа идирцон рхатәы бызшәа.

Итижыт «Ачеркәс бызшәа аграмматика» (1858), «Иаазыркыаеу аурыс-ачеркәс жәар» (1859) «Ачеркәс азбука аурыс графика шыатас иатаны» (1861), «Акабарда бызшәа азы алфавит аурыс графика шыатас иатаны» (П. К. Услари иареи, 1862) ухәа уб. иц.

Даара ицаулоуп Умар Берсеи иажәамаанақәа рцакы. Урт гәгәала ирныцшусит амилаттә колорит, ускантәи

аамтазтәи асоциалтә еиҕыһарақәа. Ас еицш атакы змоу Берсеи иҕымтақәа рахытә иаагап иажәамаана «Авизирри ажәабжыхәаои». Арака автор авизир дцәылихусит. Ажәабжыхәао иҕсабаратәны илаз ихшыҕпарра иабзоураны дацамхакәа атак ахыкаитцә азы дхаресикусит.

Ажәамаана «Абгахәчи абгадуи» акны иаарцшуп аанда кылҕара хәыҕы икылсны абахча италаз, икәышпу, иаҕыстаау абгахәычи, игазоу, зхы иакәгәыцуаз абгадуи рыхтыс.

Абгахәчы еилнакааит ацәа итамзо акрафар, изымныкәо, икахабғало, излааз амҕала ишзымцо. Абгаду акәзар изымкәацо акрафеит. Абгахәычы амҕан иацылаз ацыкәсыларақәа зегы имарианы ирыцәеит, абгаду уи алымшеит, абахча ацшәма уи гәагәала ақәнага иакәиршәеит. Ажәамаана амораль абас икоуп: уакәымгәыҕын амал. Берсеи иажәамаанақәа «Ақәышьмеи, алей, абгахәычи» акны иаарцшуп ала зтәыз ацшәма иахәтамкәа иахыргәааз азы арахә ирықәлоз абгеи иарсеи ииҕызара шрыбжыарпаз. «Уигәтамсын уыза, уи уага диҕызахар аусит» – ахәоит ажәамаана амораль. Берсеи иреиамтақәа реы дахычҕоит ахамацагъара («Ө-арбаҕьк»), абарбарра («Арцыс»), агазара («Ацхәыси акәти»), акачбсира («Ажыи ахәшәтәои»).

Автор иажәамаанақәа реы ишыакәиргәгәоит ауаҕытәыҕоса хәызмоу иказшыақәа: ахшыҕпарра, агәеилгара ухәа уб. егь. Ауаа рыгра баапсқәа рыкәцера азыхәан Берсеи ихы иаирхәоит аллегориеи ипару асатиреи. Умар Берсеи иажәамаанақәа ижәлартәуп. Урт рыжәлартәра ианыцшусит амилаттә казшыа. Автор икәша-мыкәша икоу аиашахатарақәа ажәлар ирхылщыз ауаҕы иблақәа рыла дрыхәапшусит. Ачеркьес жәапкакәеи апуфарақәеи Берсеи иажәамаанақәа рмораль аарцшраҕы ахархәара рымоуп. Агыгшәыг персонажцәа рхаҕсахыақәа ачеркьес лакәқәа ирылоуп ацстәкәа рхаҕсахыақәа ирзааигәоуп.

Автор ирѣиамтақәа рсы иаарцшу ахаѣсахьақәа абга-хәычқәа, абгадуқәа, арбацъқәа ухәа ирнубаалоит ажәлар урт рахь ирымоу агәаанагарақәа. Ажәабжьхәара Берсеи иажәамаанақәа рсы автор икынтәи ицоит. Ажәамаана ихадоу ацакы Берсеи анцәамтаѣы иааирцшусит моральк еицшны, иара нас ауп апхьаџцәа ианрыдигало алкаакәа.

Зсахьаркыратә казшьа ҳараку, иразоу, аџазара змоу, ажәамаанақәа ртекстқәа ирныцшусит абызшәа амариара, ацқьара. Уи ицаулоу ацакы амоуп, ажәлар ркәыгара иашьашәалоуп.

Ставропольтәи агимназиаѣы Берсеи иусумтақәа рынагзараѣы иацсаны рхы аадырцшит ицаџцәа, иналукааша Нхьц-Кавказтәи анаукеси акультуреи русзуџцәа Казы Ҳатажәыкәси Адиль-Гиреи Кешеви.

Казы Ҷатажәыкәа (Казы Атажукин) (1841 – 1899)

Адыгаа рцарадырреи ркультуреи атоурых асы иналу-кааша атыц ааныркылоит Казы Ҷатажәыкәа иусумтақәа. XIX ашәышықәса аобатәи азыбжазтәи ауаажәларратә усзуоы, арккаоы, збызшәа цауланы издыруа, ажәлар рырәиамтақәа реизгао, рацхьатәи аиґагао. Ахратәра ашықәс хьантақәа раан, ижәлар гәакьа рлитература, ркультура асиараасы илиршаз маҷым, даарагьы акрацанакуеит.

Казы Ҷатажәыкәа диит 1841 шықәсазы Атажукино-3 ақытан аґауад иґаацәараасы, Нальчиктәи аокруг асы. Дшыхәыцзас иан дицхоит, иаб, зтәыла иахьцны Тьрқәтәылака ицаз, ица дьрзынижьюеит иуацәа, ацстазаараасы хархәарак злоу матәахәык изынмыжкәа. Казы Ҷатажәыкәа 1850 шықәсазы Ставропольтәи агимназиа дґалоит, уи ускантәи аамтазы иара адемократиатә традицияқәеи алцшәақәеи рыла Урыстәыла зегьы иадыруан. Арака уи иоуеит адырра харақы, насгьы арака ауп иахьсеибадыруа, зцаоцәа рхатәы бызшәеи ажәлар рсырхәалатә рсиамтақәеи рахь абзиабара рылазырцәоз, абаохатәра злоу ачеркьес бызшәа арцаоы Умар Берсеи иарси.

1858 шықәсазы Казы Ҷатажәыкәа агимназиа қәеиарала далганы, далалоит арратә мацзура, игәы иґоу ипланқәа рынагзаразы. Уи Қарт, имацура ахьымоацысуаз дьрзааигәахеит акультуреи ацарадырреи русзуоцәа, иахаразак ашьхарыуаа рбызшәа атцәара знапалакыз

еицырдыруа кавказтцаабы П.К.Услари У. Берсеии. Урт руазек ицхыраарала еиқәиршәоит алфавит, акабарда бызшәа анбан, итижъусит ацхъаразы, рацхъатәи ахатәы бызшәала ашәкәкәа: «Кабардинская азбука». Анбан шәкәы антыцлак ашьтахъ уи Нальчик иаairтусит ажәлар рырпаоцәа разыкацаразы акурсқәа, иаргъы арака аамтанык азы ахатәы бызшәа дирпон. Аха ахәынтқар инапхгареи атыцантәи афеодалтә хылцшьтракәси адымгылт адыга рккабы инапы злеикыз аус. Дук мырцыкәа ашкол аркын, ашәкәкәагъы ыкәган.

Имацураеы даныказгъы, адсшьара данца ашьтахъгъы ицстазаара далцаанза Казы Хатажәыкәа инижъуам инаукеи ирккаратә усуреи. Уи ипублицистикатә статиакәа реы аус адиулоит амилаттә ыбра аиекаареи ахатәы бызшәа дырцареи апроблема, аурыс бызшәа акынтәи ситеигоит аусумтакәа, сизигоит ажәлар реырхәалатәи реиамтакәа. Акъыцхъ иазирхисит хыцхъазара рацәала нартаа рхәамтакәси, ашәакәси, алакәкәси. Ихатәы бызшәалеи аурыс бызшәалеи уи иикъыцхъыз ахәамтакәси, ипублицистикатә нцамтакәси ацак ду рымоуп, иагылагала дууп адыга милаттә культура аизырхара аеы.

АКАБАРДА ЛИТЕРАТУРА

Акабарда жёлар, хыхь ишаххэаз сицш, адыга жёларкэа ирыхэтакуп, насггы ааскьоуп абыра анроуз, асахьаркыратэ литератураггы анацырцаз. Цабыргуп, егырт адыга жёларкэа (асдыгъаа, ачеркъескэа) реицш, уртггы ирыман инартбааны рхы иадырхэашаз афольклортэ традиция беиси XIX ашэышыкэсазтэи арккаоцэа дукэа рдоухатэ тынхеи. Аха урт, егъа рымехак тбаазарггы, ицхыраагзакэан, хархэагакэан, икацатэын иара алитература ахата хатэы бызшэала.

Цабыргуп, XIX ашэышыкэсазы икан хыцхьазарала даара имачзарггы, уаанза ишазгэахтахоу сицш, адыгаа зеггы ирзеицшыз апарауаа-арккаоцэа, асахьаркыратэ оымтакэа хатэы бызшэала иапызцоз.

Акабарда сахьаркыратэ литература ахата асиара ианалагаз XX ашэышыкэсазоуп, Кабарда Асовет мчра анышьякэгыла (1920 ш.) ашытахь.

Апсуа литература сицш акабарда литератураггы асиара иалагеит апоэзия ажанр ала. Рацхьазатэи апоетцэа (Бекьмырза Пач, Амирхан Хавцач) рырсиаратэ моа иалагеит арволиуция калаанза – ажёлар рашэахэаоцэак ражэабжьхэаоцэак рахасабла. Ацыхэтэан, асовет аамтазы, асахьаркыратэ литературатэ реиамтакэаггы мачымкэа иацырцеит. Убри азоуп урт афольклори асахьаркыратэ литературей рхэаасы игылоуп хэа изыцхьазоу (убарт акыр дрышьяшэалан Ацсны XX ашэышыкэса алагамтазы сицырдыруа иказ жёлар рашэахэао апоет-сатирик Жана Ачба).

Кабардатәи абыратә сахьаркыратә литература ашыата зкыз хәа дыцхьазоуп абаохатәра ду змаз сицырдыруа апост Али Шьоцбанцыкә (1900–1941 ш.ш.). 17 шықәса анихьцуаз, 1917 шықәсазы Тьырқәтәыла даныказ, уи ии-оыз алирика-патриоттә цәаныррала итәу иажәсинраала «Сан бахь» ала ашыапы акусит хаамтазтәи акабарда советтә литература.

Ацьынцьтәылатә сибашьра ду калаанза 1920 – 1930-тәи ашықәсқәа рзы синыйлт акабарда литература жанр хадақәа зегьы – апоэзия, апроза, адраматургия. Али Шьоцбанцыкә арт ашықәсқәа раан, алирикатә реиамта лыцшаахқәа инарываргыланы, иацитсит, инеицыху аспикатә реиамтақәагьы. Убарт иреиуоуп апоемақәа «Азын цхь», «Мадина», «Казбурун», рацхьазатәи иажәсинраалоу ироман «Камботи Лианеи». Бекьмырза Пачи Амирхан Хавпачи асовет аамтазтәи ражәсинраалақәа, рпоемақәа, урт инарывагылаз апост сарацәа Алим Кешоков, Адам Шьоцбанцыкә, Амирхан Шомахов рпоезиатә, рпрозатә реиамтақәа.

Аибашьра ашықәсқәа раан Кабарда аамтала ага импыцахаланы икан. Акабарда шәкәыооцәа абцьар зкыртә иказ аибашьра амца иалагылан, ажәалагы, ахәатыхлагьы сибашьуан. Аибашьрасы итахсит гәыцоык ашәкәыооцәа, алигература ашыатаркы Али Шьоцбанцыкәгьы убрахь дналацаны.

Аибашьра ашықәсқәа раан акабарда литературасы, зегьынцьара СССР еиднакылоз ажәларқәа рлигературақәа ркны еицш, еиха апыжәара аمانы исион апоэзия жанр (Алим Кешоков, Амирхан Хавпач, Адам Шьоцбанцыкә, Бетал Кәаш ражәсинраалақәа, рпоемақәа). Апрозасы урт ашықәсқәа раан зызбахә ухәартә икоу жанр мацқәа роуп – ажәабжьқәа, аочеркқәа, афелистонқәа. Еихаразакьы убарт иреиуоуп Алим Кешоков иочеркқәеи

иажэабжыкэси: «Ахыза цэыш», «Аибашьратэ ршахатга», «Ахаца папакыа», «Акэыбакаца» ухэа убас жэпакы, ажэлар рфырхапареи аибашьратэ тагылазаашыа удааи аазырцшуа арсиамтакэа.

Адраматургиа аганахь ала азбахэ ухэар калоит Хачым Теун ипиеса «Ацышэара» (1944 ш.) – кабардатэи апартизанцэа афашистцэа иреагыланы рыкэцара аазырцшуа арсиамта.

Аибашьра ду ашьтахьтэи ашыкэскэа раан акабарда литератураы ихадюу атыц ааныркылон аибашьратэ фырхапаратэ хтыскэа реицш, аибашьра ашьтахьтэи апстазаара аарцшрагы (Х. Теун, А. Шортан, А. Хавпач, Ад. Шьоцьанцыкэ ражэабжыкэа, рповесткэа), сыхаразак ихтыс дуну, амилац хэаакэагы иртыцны, Урыстэылагы, СССР егырт ареспубликакэагы ркны сицырдыруа икалеит абаохатэра лыцшаах змаз акабарда поет, апрозаик Алим Кешоков иреиамтакэа. Уи иажэсинраалакэа, ипоемакэа, ипрозатэ реиамтакэа, сыхаразакгы абызшэакэа жэпакы рахь ситагоу идилогия «Ахракэа ыцэам» – лагала дууп акабарда литератураы сицш милатрацэала силаз асовет литератураыгы.

Аибашьра ашьтахьтэи ашыкэскэа раан сицагылт иара убасгы абаохатэра каимат змоу арсиацэа сарацэа ажанркэа зегы ркны. Убарт иреиуоуп З. Тхагазитов, З. Налоев, К. Ельгаров, П. Мисаков, М. Кармоков, Ф. Балкарова ухэа уб.егь. Урт иреицгу рыреиамтакэа рыхьзыноылоуп Кабарда ажэытэ-ацатэ атоурых хтыскэеи иахьатэи апстазаареи.

Акабарда сахьаркыратэ литература асиара Октябртэи асоциалисттэ революция дуззеи 1920 шыкэсазы Асовет мчра ашьакэгылареи ирыбзоуроуп.

Октябртэи ареволюция аамта «Апстазаара аира» ахьзицит апост, жэлар рашэахэа, асатиратэ ашэакэа зыюаз Б.Пач.

1924 шыкәсазы атыпра иалагеит агазет «Карахалк».

Еиҥкаахоит ичыдоу ацараиуртақәа, итыцусит ашәкәкәа. Агазет «Карахалк» адакықәа ирнылоит А. Шьоцянцыкә рацхьатәи иажәсинраалақәа.

Асовет мчра ацхьатәи ашыкәсқәа рзы Б.Пач иаципоит ибаоухатәра ду аазырцшуа аҥиамтақәа: «Ленин изы ашәа». «Ажәра», «Абыргцәа рҥы шөгәыбзыцыз» уб.егь. Убасцәкыа иҥион ажәлар рашәахәао Амырхан Хавпач иҥиамтақәа, уи иоымтақәа рҥы ашәа рзихәон апартизан кацшыкәа ридеалкәа: «Хамаша Кешев», Кабарда еицырдыруа ашәа «Ленин»

Ареволиуциа ашптахьтәи ашыкәсқәа рзы акабарда жәлар рыцстазаараҥы, алитература аҥиараҥы афольклор атыц гәгәа ааннакылон. Ареволиуциеи аграждантә еибашьреи ирыбзоураны аизхара роуит ажәлар рпоезиатә рҥиамтақәа.

Ажәлар рҥацыцтә рҥиамтақәа, анхацәа ахәура иҥазыргылоз агвардиа шкәакәа ахәа еицш иҥаҥылан.

Ускантәи аамтазы анхаоыжәлар иацырцоз ашәакәа, ахәамтақәа, ажәапкақәа, ацуфарақәа рыцсы тоуп, ацыжәара рымоуп, иахьаггы ахақәитрахь аацхьара карцоит. Иаагап: «Апартизанцәа рашәа», «Амгьал азы ашәа», «Икнахау изы ашәа», ахәамта «Ленин иахь», «Апартизан Жамбот», асатира «Аамстеи адагьи» уб.егь.¹⁷

Асатира «Уорки адагьи» цәырцуеит 20-тәи ашыкәсқәа рынцәамтазы. Ари аоымтаҥы даарцшуп аамста, ар шкәакәаа иҥеиуаз, ар кацшыаа ргыгшөыг иацәшәоз, адагь ақәасқәасра асовет сихабыра ибла ихгылоушәа инарбон. Дшәон азхыкәқәеи азыхькәеи рааигәара днҥир абгақәа дырҥапахәхар хәа.

Егырт зыбра қәыцшу ажәларқәа рлитературақәа ркны

¹⁷ Уахә.: «Советскә кьбердеит и (УЭРЫ) уат» КБНИИ. Нальчик, 1956.

еиши акабарда жэлар рлитератураҕы апрозеи адрама-тургиси рааста аңыжэара рымоуп Пач Шьоңьанңыкэи, Шекихачеви, Борукаеви ухэа убас егыртгы рпоезиа.

Апрозеи адрамси рпэырцрси рыҕиарси азы (ажэабж, аповест, ароман, адрама) иатахын ибсиоу, аҕиара ду змоу алитературатэ бызшэа, иҳараку акультуреи, исахьарку аказарси. Абарткэа зегыи, хэарада, алитературатэ процесс, апоезиа аизырҳараҕы акапан ду рымоуп.

20-тэи ашықәснцэамтазы акабарда поезиа ианышши-уеит аизҳара, агаеткэеи ажурналкэеи рлитературатэ дакьакэа реы ирнылоит акабарда постцэа еиуеишшиым тематикала иоу рырҕиамтакэа.

Б. Пач ареволюициа калаанзатэи ашықәскэа рзы апоет-трибун, ауаажэларратэ усзуоы хэа дыцхьазан. Даара дуаоы цкьан, дуао иашан, ахацара злаз уао гэымшэан. Ирҕиамтакэа тема хадас ирымаз анхацэа залымдарыла ирызныкэоз иреагыланы ақэцара акэын. Уи дпостын, дмелодистын, дкомпозиторын.

Б. Пач илитературатэ тынха, 14 поезиатэ цэахэала ишықәгылаз крызцазкуаз ирҕиамтакэа рыхэтэ ак аңынңытэылатэ сибашьра аан ибжьазит. Аибашьра ашытахь иаацшыз иашэакэеи иажэеинраалакэеи рварианткэак тыцит ишэкэқэа реы, урыспшэала – Москва, кабарда бызшэала – Нальчик.

Б. Пач ирҕиамтакэа тайоуан иара еиқэиршэаз алфавит ала. Араб дырғақэа ихы иаирхэоит акабарда бызшэакны. Ари алфавит ала Б.Пач ацара дирцон икыта уаа. Акрызцазкуаз иарбан усзаалакгы иара ида азбара зыкаломызт.

Дырғагыланы дыкэпцон, драбашьуан, исаңиуан ахэымгақэа, аңгычцэа, ақэылацэа, абақь иасуаз ауаа барбарцэа, ахэаңаңа асабрада реиуан, ажэлар ридеалкэа дрыдгылон.

30-тәи ашықәсқәа рызтәи акабарда литература

Апостцәа шыахәкәа Али Шьоцъанцыкәи Алим Кешокови ырыбзоураны кабардаа рлитература, 30-тәи ашықәсқәа рзы иаацъоушьартә еицш ааза-ра аиуит. Убарт ашықәсқәа раан ауп ианцәырпыз А.Шьоцъанцыкә ироман «Камботи Лиаци», ипосма-кәа «Мадина», «Азын цхы» уб.егь. Арт арсиамтакәа исахьарку епикатә ҫымтақәаны ишыақәгылеит. Ицәырцуан амилаатә литература ацсы ахазцоз апоет-цәеи ашәкәыҫцәеи.¹⁸

Адыга милаатә литература аурыс литература абзоу-рала сихнагон апхьатәи ашыаҫақәа. Ирызхауан адгьыл-кәаарыхратә, ақытанхамҫатә усқәа. Иазхауан ацарадыр-ра. Амилаатә школқәа есышықәса иаурыжбуан шәҫыла адырра змаз аҫар. Атехникумқәеи сихау ацараиуртакәеи иҫыцу занаатла акадрқәа аурыжбуан.

30-тәи ашықәсқәа рылагамтазы акабарда поезиеи апрозеи шыақәгылон ажәытәи аҫатәи реиҫагыларатә принципла, асакала иаххәозар контрастла.

Ажәеинраалақәеи ажәабжьқәеи («Ишәтуа аҳацла амцан», «Тембот иаҫсыз импқәа» А. Шьоцъанцыкә, «Ари ухаптыр калом», «Максидов», «Аиааирагаҫцәа», «Адуinei ссир» А. Хавпач, «Аразкы» Кешоков уб. егь. Урт инткааны ишон ҫ-хәтакны: актәи аҫы иаапшуан агәыр-гьара зцымыз, ииасхьоу ахтыс, аҫбатәи аҫы насыц змоу

¹⁸ Максимов П. Поэты Кабарды и Балкарии. «На подьеме», 1933 № 6 – 8.

аамта ыщ. Аха арт агәаанагарақәа ашәкәыџџџәа шақә-
гәыгуаз еицш изыкамлеит.

1937 шықәсазы Кабарда-Балкәртәи автономтә область
Кабарда-Балкәртәи Автономтә Советтә Социалисттә Ре-
спубликаны ситашьақәгылсеит.

Уи аамтазы икәыщшыз акабарда литература иты-
шәынтәалоу арәиамтақәа рыман: апроза, адраматургия,
апәсия ахатәы ацхәаџџәа раудиториа.

1936 шықәсазы акабарда литература ацәыз ду аиусит.
Ицстазаара далтсеит жәлар рпәст Бекьмырза Пач. Апәст
дахьымзеит анапылаџыратә «Ахьтәы шәындыкәра» итаз
ирәиамтақәа ртыжьра.

Ускантәи аамтазтәи Сталин икульт иахьлҕеиааз арә-
прессиакәа ирыхьбаны итахсит ашәкәыџџџәеи апәст-
цәеи жәпаџык Дж.Наләев, П.Шехикачев, Т.Борукаев,
З.Максидов, К.Кәжаев, А.Пшенокова, М.Афаунов уб.егь.

30-тәи ашықәсқәа аџбатәи азыбжазы акабарда ли-
тература иаланагалт имаҷымкәа аџымта ыщқәа. Али
Шьоцъанцькә алитератураҕы аказара аазырцшуа асар
рпаџыс дроусит. Абаџхатәра змоу ицаџы Алим Кешоков
дцәырцусит афилософиатә лирика дазказаны. Амирхан
Ҷавпач инаигзоит Б.Пач итрадициакәа. Ицәырцусит
И.Кажаров ипопулиартәу иашәакәа. Алитература иала-
тәоит икәыщшу амчқәа – Б.Кәашев, Ад. Шьоцъанцькә,
А.Шомахов, Б.Белуков уб.егь. Урт рырәиамтақәа ирны-
цшусит, аоптимисттә гәалаказаара.

Иазгәатәтәуп, Ал. Шьоцъанцькә икынзагьы кабар-
даа рфольклори рлитературеи иадыруан апәема ажанр
(Б. Пач ипәемақәа: «Бекьмырза ицхәысаагара», «Мо-
сква иазку сара сажәа», «Кабарда»). Рапхьатәи ашьяҕа
каицеит алирикаҕы Б. Пач «Акама», «Агәахәара». Еи-
цырдыруа акабарда лирика дахатарнакны даақәгылоит
абаџхатәра ду змаз Али Шьоцъанцькә ицаџы – Алим

Кешоков. Уи лирикк иахасабала ирлас изхает. 1940-1941 шш. рзы иадицит ажэсинраалақәа жөпакы. Уи акабарда лирикатә поэзия ахаракыра ачатейт. А.Кешоков илирикатә фырхаца («Сара сымра») иацхьагылаз совет уабын, ихараку асоветтә идеалқәа дырзықәцабын, аоптимисттә цәанырра иман, итәыла ацхьака ацеицш ду шазыцшыз агәра игон. Имачым А.Кешоков иажэсинраалақәеи истетикатә идеал аазырцшуа илирикатә рсиамта «Иқәпраа инеиуа аеыо уақәтәаны» уб.егь. Апоет итахым тынч дыштәоу ацсра, уи итахуп ицсра дацыларц «Иқәпраа ицо иеыо дшақәтәоу».

Ареспубликасы азеицш культура аазара иабзоураны иазхает атеатр адраматургия. 30-тәи ашықәсқәа рынцәамтазы ицәырцусит адраматургцәа сарацәа. Оышықәса рыла (1939 – 1940) урт ироит иацырцейт х-писак: «Мажити Мариати» (М. Тубаев). «Каншоуби Гошагаги», (З.Кардангушев), «Али – Батыр» (А.Шортанов).

Аписсақәа ирныцшусит ускантәи аамтазтәи афеодалтә силазаара амцқәа анхабыжелар ацьамыцәа цәгьа иштәдыргылоз. Ажәакала, анхацәеи ачынуааи ркласстә сизыказаашьақәа рсиужет ала ибеиоуп акабарда драматургия. Иаагап, М.Тубаев иписса «Мажити Мариати».

Ах Ельцьерункәа ицха цшза Мариат бзиа дылбоит ахратәра иатәу зых иақәитү арцыс Мажит, иаргыы бзиа дибоит, аха идырусит дара рыбжьара акагыы шыкамло. Мариат илышьтан Кабарда даара зыхыз нагаз азәырыбы.

Ахқәажә лыпхапса ах Абиев дилтарц лызбейт. Ачара аилашымтазы ргәыреанзамкәа даакылкьбойт Мажит иобызцәа иманы, дымцаирсусит бзиа иибо. Ахәатыхла аилабынтра калейт. Мажит дтахойт. Мариат лылышьусит.

Ажәакала, 30-тәи ашықәсқәа рзы ишыақәгылейт Кабарда асахьаркыратә литераторцәа рплеада. Итыцусит аинтерес зцоу ашәыкәқәа: «Ажэсинраалақәеи апоема-

қәси» Б.Пач, А.Шьоңьанцыкәи Кешокови рлирикатә ашәақәа, Х.Теунов иповест, И.Кажарови А.Ҳавҷачи рписәақәа. Иазҳаусит аңхьаҗцәа рхьцхьазара. Убасала акабарда литература афольклор ахәа иҗысны аурыс классикцәа рҗышәа абзоурала, аҗазара җыц ахь ихалт.

Али Шьоцъанцыкэ (Али Шогенцуков) (1900–1941)

Али Шьоцъанцыкэ Кабарда асоветтэ литература ашьатаркы хэа дыцхъазоуп. А. Шьоцъанцыкэ диит 1900 шыкэсазы Кабарда, Кучмазокино ақытан (уажэы Бақсан) Кабарда-Балкариа Ареспубликасы анхао гар итаацэараesy. Иабду Цшыкан ибон имаца илаз агэырцкэыли, абаохатэреи. Ахэычы ашкол дтарцоит 1908 шыкэсазы. Ақыта школ Али Шьоцъанцыкэ ибзианы далгеит 1914 шыкэсазы. Ашкол даналга ашьтахь А.Шьоцъанцыкэ итахын Нальчик ареалтэ училишье дталарц (аревوليуция калаанзатэи Кабардатэи аучилишье), аха дрыдрымкылеит, избанзар, арака ацара зцоз крызмаз, мчызмаз атауадцэа рыхшара ракэын.

1914 шыкэсазы Али Шьоцъанцыкэ дталоит Бақсантэи адоухатэ семинариа. Ускантэи аамтазы арака ацабарациара, агеография, акабарда бызшэеи атоурыхи рпаоыс даман Нури Цагов. Цагов дук цуамызт Тьркэтэылантэи дгьежьишьтэи иабацэа рыцсадгьыл ахь. Уи ибзианы идыруан ихатэы бызшэа, дырцао бзиан, ахэыцкэа бзиа дырбон, ицатэхэкэа рхатабзиара бзиан, рцакы дуун, иецаажэара хаан, иавторитет харакын. Аха рыцхарас икалаз, уи исазаракэа ирхыркэаны Цагов ицатэхэкэа Акраи иагоуп, аеретикатэ цакы рымоуп хэа иусура дамырхусит. Ари даара гэырцао дуны изыкалеит Али Шьоцъанцыкэ. Убри ацыхэала икаицаз асагылара иахыркэаны иаргы асеминариа дытцан. Арцаои ацаои ргэы камыжкэа

Н. Цагов «ионы уаҗахк» адкацаланы иаиртит сихау ацараиурта, сицырдыруа «Цагов иуниверситет». Уи рацхъазатәи ажәлар руниверситет акәны икалеит кабардаа рҗоурых асы. Арака дазәыкны, даарылукаартә дазелымханы ацара ицон Али Шьоцъанцыкә, ихы деигзомызт, амшцәгъа дыннакыломызт, шыапыла дцон бзиа иибоз ирцафы ишка. Ацара даналгалак, Нури Цагов ицхыраарала дцоит Баталпашинскка, дагъҗалоит 1915 ш. азы Дагъстан, Темир Хан-Шуре (уажәы ақалақь Буинакск), Нхыц-Кавказаа рзы еиекааз арцафәа разыкацаратә курсқәа. Арака ацара ицоит март 1916 шықәсанза. Илцшәа бзиақәа ирыбзоураны акурскәа рдирекция уи ддәықәнацоит ацарахы Крымка ақ. Бахчисараи И. Гаспрински ихъз зху апедagogикатә училишьчыхь. Ирцон Акран, абызшәақәа, агеография, ахасабра. Арака уи ацара ицон 1917 шықәсанза. Убри аамҗазы Урыстәыла икалеит февральтәи абуржуазиятә революция. Убри иахыркъаны ацараиурта анапхгафәа иреигъыз апафәа Константинополька идәыкәырцоит, уака ацара иалдыргарц азы. Урт дрылан Али Шьоцъанцыкә. Игәалашәоит ицстазаара амш хьанҗақәа. Али ихыцуан 17 шықәса Стампыл ацарахы дандәыкәырцоз. Арака ауп ирцафы Нури Цаговгъы ацарадырра ахыиоуз. А. Шьоцъанцыкә Ғыркәтәыла дрыкәшәоит уака инхоз ачеркәспәа. Ибла ихгылоушәа игәалашәарафы инхоит урт рыбла гәыразқәа. Арака уи ацарагъы аусурагъы силеигзон. Абагәазафы аидара ақәихуан. Уи аамҗазы Шьоцъанцыкә изцәырцусит амуза. Иоусит иажәсинраала ссир «Ан» («Нанә»). Атәым жәфәан ацака уи дымчыданы, дтынхаданы ихы ицхъазон. Арака уи иацоит имачымкәа арсиамҗақәа. Ибжъазызгъы рацәоуп.

А. Шьоцъанцыкә 30 шықәса ижәлар ацарадырра рытаразы хамеигзарада рцафыс аус иуан. Агитация-пропагандатә усура ду мөацигон. Али Шьоцъанцыкә ирацәаны

имоуп ашәәкәә, арцага шәыкәкәә, аметодикатә цхыраа-гзақәә, кыр ахрестоматиақәә дравторуп. 1927 шықәсазы кабарда-черкәс бызшәала сиқәыршәоу анбан шәкәы авторцәә рколлектив далахәын. Ари аизга ианылоит «Дышцаиыцлар акәүзеи арцаоы ацаоы» алагартатә школкаә рзы.

Ирацәоуп Али Шьоцбанцыкә ицбабаа. Имачым инапы ицытыз аоымтақәә. Ареспубликаеы сицырдыруа шәкәыооыс дшбан. Имоуп апоемақәә, ажәабжькәә, ажәсинраалақәә рацәаны. Рацхьазатәи ипоема «Мадина» (1935 ш.) дызнысыз ицстазаара аматериал ала иоуп.

Имоуп 1927 шықәсазы ииоыз икыбцхьым ипоема «Атәым жәәан ацака» ашьхауаа ирызкыз, заа ибжьазхьаз. Рацхьазатәи иажәабжь иахьзуп «Цутк ашыла». Хәызмам рәиамтаны ицхьазоуп рацхьазатәи исоциалтәу иажәсинраалоу ироман «Камботи Лиациеи» (1934 – 1936 шш.). А.Шьоцбанцыкә ибзианы идыруан; араб, атыркә, афранцуз, аурыс бызшәәкәә. Чыдала дырзааигәан аурыс шәкәыооцәә: А.С.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Некрасов, Л.Толстой, М.Горки, В.Маиаковски. Ахәшьара ду ритон урт рырәиамтақәә. Дымәашьо идыруан алитература аеиара ажәлар ишрыбзоуроу, урт ртоурых, рбызшәә, ркультура, ртрадициақәә, рпаскәә ишрыдхәәлоу. Ирәиамтақәәггы шыатас, гәыцәс ирымоу ажәлар рыцстазаара иагәылтыз ахыләа-цсыләа ауп хәә ицхьазоит. Ажәларкәә зеггы рмилацтә литературақәә реизхара, рыәиара, реихахара афольклор иабзоуроуп хәә иацишьуан Али Шьоцбанцыкә.

Али Шьоцбанцыкә аус иуан (силсигзон) наукатә усзуоыс КБАССР амилаттә ццаарадырратә институт акны. Арака имәацысуаз афольклортә экспедициақәә ирыбзоураны сизыргаз аматериалқәә ихы иархәаны, акыбцхь иазырхианы, итижьуеит рацхьаза «Нартаа репос» (1941).

Имоуп ирацѣаны аамта ҕыц иахъзынѣылоу, ацстазаара ҕыц зырызго ажѣсинраалакѣа. Убарт иреиуоуп, иахѣаап: «Баксангес», «Сатаней-пшза», «Хамид», ахѣычкѣа ирызку ажѣсинраалакѣа: «Агарашѣа», «Акѣраанкѣа», «Ацгѣы – блаѣажь» уѣа уб.егѣ.

Даара аус рыдиулахъан акабарда литература ашьатаркѣы Бекъмырза Пач ирѣиамтакѣа, иѣхъан уи изкны акритика-биографиатѣ казшьа змоу астатиагъы. Уи анылеит Кабарда Автономтѣ Республика 20 шыкѣса ахыпра иазкыз аиубилситѣ сизгаҕы.

Али Шьѣцъанцыкѣ дыкѣпон ашѣкѣыѣѣѣѣа ҕарацѣа ркадркѣа реицаазаразы. Инапхгарала ирызхаит апостцѣа казацѣа рабицара: Алим Кешоков, Батал Куашев, Адам Шьѣцъанцыкѣ уб.егѣ.

Ацъабаа ду ибсит А.Шьѣцъанцыкѣ амилатѣ музыка, ахореография, адраматургия, атеатртѣ казара реизырхараҕы. А.Шьѣцъанцыкѣ ситсеигеит ихатѣы бызшѣахъ аурыс советтѣ композиторцѣа рашѣакѣа. Урт иреиуоуп: «Шьчорс изы ашѣа», «Чапасев изы ашѣа», «Сулико», «Агѣаѣакѣеи ахѣкѣеи рыла» уб. егѣ.

Али Шьѣцъанцыкѣ ихъз иадхѣалоуп атеатр аҕиара. Рацхъаза акѣны кабардатѣи аопера «Кызбирун» алибретто зѣыз Али Шьѣцъанцыкѣ иоуп. Аха рыцхарас икалаз, аопера ацыхѣтѣанынза изшьакѣымгъылеит, хара хкынза иааит афрагменткѣа. Иара убас «Атѣцѣа рашѣа» 1939 шыкѣса рзы иаицѣоит афырхацаратѣ поэма «Афырхаца кѣыцш» (1940 ш.).

Али Шьѣцъанцыкѣ ипоемакѣа:«Камботи Лиацеи», «Мадина», «Афырхаца кѣыцш» ирныцшусит ажѣлар рыцстазаара акынтѣи тоурыхла сиуеицшым аамтакѣа. Арака автор иааирцшусит ареволюция калаанза акабарда жѣлар афеодалцѣа рнапацака ианыказтѣи рыцстазаара хъамта асахъакѣа. Иара убас, кабардаа ареволюи-

ция ашықәсқәа раан абольшевиктә партия анапхгарала ацъажәлар аға хәымга исагыланы, шыаарцәыралла, ацста-заара еыц азы рықәцара!

Ароман «Камботи Лиаци» афырхаца хада Камбот ахратәра исахәаны иаку чкәыноуп. Лиаца уи дмацуоуп, урт бзиа сибабоит. Ахақәитра иазықәцоит. Рыхгы ақәыр-цоит. Абриала автор иихәарц иитаху силкаауп.

Апост аинтернационалист ихы иаирхәоит украиней ауа-аци рырсеиаоцәа дуззақәа Т.И.Шевченкои К.Хетагурови ирызкыз аиубилситә сизгақәа рредакция аус адулара. Ацъынцтәылатә сибашыра дузза ианалага, рацхъаза акәны зыбжы зыргаз дреиуоуп А.Шьоцъанцыкә. Ускантәи иажәсинраалақәа зегы амитингқәа реилашырасы акәын иахьсеиоз, иахьиуаз. Иагътижъусит аибашыра иазкыз ате-мала ажәсинраалақәа «Зегы абцъар шытышәх». Итыцит уи 1941 шықәсазы. Аибашыра аилашымтаз уи дыткәаны дыргоит, дақәшәоит Кременчуктәи аконцлагер, уахьын-тәи Бобруисктәи аконцлагер ахь диаргоит. Уа ицтакын, исызцәа, итәыла исеуаз, Индрис Кажаров, Лукман Шидугов, Корней Афаунов, Шахбан Тажев, Фуад Дипеков. Урт дрылан Мчак Балкаров Али Шьоцъанцыкә иажәсин-раалақәа амузыкахь иiazгыз. Даара игәакыз, аха згәы казмышъуаз А.Шьоцъанцыкә дтахсит абцара 29, 1941 шықәсазы Бобруиск аконцлагер акны, аға ихәатәы да-цымныкәакәа дышпатриот иашаз. Абасала дтахсит аиа-шамоа иазықәцоз, ауаоы игәы итнымцәо ауаоы гәыбзыц, ауао кәыга зыхъз кьаеу Али.

Апоема «Мадина» акны ахаесахъа хада Мадина атауад инапацака икоу, иткәоу ауаоы ицстазаара зыцстазаароу цхәызбоуп.

А. Шьоцъанцыкә ипоема акны иахирбоит ускантәи аамтазы тауади-аамстеи анхаоыжәлар ишрызныкәоз. Ацъамыгәа цәгъа иштагылаз, ишзиндаз, рыцхзи рыла-

гырзи шеилазөөз. Ажәакала акабарда жәлар рыцстазаара адакыа сикәәтәәкәә аазырцшуа сахьаркыратә өымтоуп. Мадина зхы иакәитү анхаө гар Умар дицхауп. Лыцшзара иабзоураны дыртиусит, ибсиоу азәы диртоит. Лыхаара зегы анылцәызлак Мадина лыцстазаара даара ицәгъахоит. Апосмасы дыцәгъахәыцны, Пилов ицара дыхнахны даабоит ланшьа Касим (лара бзиа илбо Заур ихъзуп) Абар Касим иахәшьа илсихәо:

Нищий в зятя набивается,
 Он вам пришелся по вкусу
 В доме невеста на выданье
 Для проходимца хранима?
 Где это слыхано, видано:
 Дочь отдавать без калыма!
 Вижу погибнет племянница,
 Вы ее губите сдуру!
 Нет, ни за что не достанется
 Дочь ваша в жены Зауру!
 ...Подобного случая
 Больше тебе не дожждаться!
 ... В рваных чувяках и в
 рублище
 Век свой пройдешь ты горюя –
 В дом твой, как родственник
 любящий,
 Запах богатства несу я!
 Ладно, пусть будет по – твоему,
 Дочку за нищего выдай.

Ишца нас, махәыс
 дышәгәәцхама?
 Хазгаб цшза, иргаша-
 ирхәаша,
 Изахбалакгы дихтома?
 Ари еипш збахьада,
 изахахьада:
 Калымда атаца лгара!
 Сыла ишабо хлылгоит
 хауцшәыл хәыц,
 Газарала лынасыц хәәкәоит!
 Мап, уи калашья амазам,
 Уцха Заур дихтаран хаказам!
 ... Уаха ари еипш алшара
 Уоураны укам ахаан!
 ... Ужәцәеимаа еикәыцца, агар
 цәа ухыкәкәа
 Уцстазаара гәәкрала
 иухугалап –
 Сара, утынха гәакыак еипш,
 Амал афы хаа уонра
 итазгалап!
 Бзиоуп, ишутаху иказ,
 Уцха ахымхәа дита нас!
 (еит. А.Л. Жыицха)

**Беқмырза Ҷач (Бекмурза Пачев)
(1857) (1854) – 1936)**

Ҷач Беқмырза Ҷыгәәкәо дпоступ, акабарда апостикатә традициатә ыра дашьатаркәууп, асовет литература ашьатаркәоәа дыруазәкуп, дажәабажьхәәо дууп. Иаххысыз ашәышыкәса 80-гәи ашыкәсқәа раан Ҷач Беқмырза арабтә графика шыатас иатаны сиқәиршәсит алфавит. Иара убри иалфавит ала акәын ицсы ахьынзатаз дызлаоуазгьы.

Беқмырза Ҷач диит 1854 шыкәсазы ахратәра ажәлар рыхәдацьал ианакәыцәғәоз аамтазы. Диит, изхаит анхао ғар итаацәараәы Нартан ақытан, Нальчик араион аәы.

Дшыхәычыз ағарреи амамзаареи иныцшит. Иажәсинраалақәа руак аәы уи иоуеит:

Бедняк рождается на свет	Ағар хдунеиаәы диуеит
Для неудач, нужды и бед.	Арыцхареи, агәәкракәеи
Отлично знаете вы сами,	ибарц.
Что не богат он и друзьями.	Ибзиазан ижәдыруеит
	шәхатагьы,
	Уи ыызалагьы дышбеиам.
	<i>(еит. А.Л. Жьыңха)</i>

28 шыкәса шихьцуаз избеит цхәыс дигарц, аха рыцхарас икалаз, бзиа иибоз атыцха абеиацәа дырхьлцшьтран азы мап ицәыркуеит. Ускан дымцаирсыр акәхсит, убри дахьыркьаны Беқмырза дтаркуеит. Арака уи иоуеит ипо-

ема «Бекмырза апхэысаагара иешазикыз». Иаб ииулак ица ихы дакэититэуеит.

Пач ажэлар рсапыцтэ хэамтакэа дрызказан, бзиа ибон. Ирсиамтакэа ирныцшуан ажэлар рдоухатэ культура иахылцыз апоэзия абызшэа, атематика, асиужет. Хамеигзарада дырсагылоит, исапиуеит анхабыжэлар гьангашпрыла ирызныкэо, змилаттэ хдырра лакэыз ауаа. Ицааиуан афоризмтэ жанркэа рапцара. Ускантэи аамтазы анхабыжэлар бга еицых рызымтоз акласстэ еибаркыракэа дырсагыланы дыкэон, исапиуан. Аексплуататорцэа рсагылао, ажэлар рыхьчао Б.Пач иоуан:

Без пощады душит
Горцев князь богатый
Эх, пора разрушить
Старый мир проклятый

*(«Верные слова»
Перевод А.Шпирта)*

Рыцхашьарак илам
Атауад гэапэажэпа...
Ех, уажэшьта иапырхтэуп
Ажэытэ дуней еиэкаашья!
(еит. А.Л. Жьыцха)

Апост Б. Пач иажэсинраалакэа ирныцшуеит ижэлар гэакья рдуней хьанта. Ареволиуция калаанзатэи иоымтакэа ирылсны ицоит ахакэитразы акэцара амотивкэа. Абар уи ииоыз 1912 шыкэсазы акабарда нхацэа рыкэгылар ашыкьымтаз «Еицашэца шэабцъаркэа!» иахэо:

Так вставайте же, братья,
Собирайтесь вместе,
Для свободы и счастья,
Для победы и мести.
Мы довольно терпели,
Исходили слезами,
Заряжайте же ружья,
Расправляйтесь с князьями!
Чего трудом не добудешь,

Нас шэаагыл, сашьца!
Шэеидышэкыл, шэыкэгыл,
Ахакэитразы, анасыцазы,
Аиааиразы, ашьоуразы.
Усгы акыр ихачхайт харт,
Акыр халагырз кахтэеит...
Иазхоуп, шэабцъар еицашэца,
Шэытауадцэа пхашэца!
(еит. А.Л. Жьыцха)

Того потомки не получат. Уи абицара ироуам.
Кого в битве мужества не знает, Аибарххараф афырхатара
Тот доброй славы не достанет! знымцшыз

(перевод А.Шпирта) Уи ахыз лаша дапсахом!
(еит. А.Л. Жьыңха)

Асовет аамта иазкны уи итижыт апоемакәа, ажәсин-
раалакәа. Ирсиамтакәа рсы автор иааирцшуеит асоциа-
лизм аргылаоцәа рыоуцкәтәи адунеи Б.Пач 1921 шықә-
сазы гәахәарыла дацылоит ацстазаара ҫыц. Уи иоуеит:

В сердце своем не могу Сгәацафә итацәахны
сдержать я исзынкылом
Прошлому черному миру Ажәйтә хазхааныз ацстазаара
проклятья! ацәымгра!

Я, Бекмурза, сединой Сара, ахцәышла Бекьмырза,
убеленный, Сеигәыргьоит иеитеиз
Радуюсь Кабарде Кабарда!

возрожденной. (еит. А.Л. Жьыңха)
(перевод А. Шпирта)

1920 шықәса рзы иоуеит Ленин изкны ажәсинраала –
«Ленин имч амшын иеицшуп!» Акабардаа рлитератураҫы
ари В.Ленин изку рацхьазатәи ажәсинраалоуп. В. Ле-
нин данцсы ашьтахьгы иоуеит «Ленин ицсы тоуп» хәа
ажәсинраала.

Б. Пач ижәлар рыцстазаара ибзианы идыруан. Гәыла-
цсыла дырзааигәан. Гәык-цсыкала бзиа ибон. Ажәлар-
гы уи ипоезиа бзиа ирбон. Уи иоуеит:

Кто знает цену жизни, Ацстазаара ахә здыруа,
В сраженьях кто бывал, Аиашаз еибашьхьо,
И много лет отважно Аиашаз зхы иаеиҫго,
За правду воевал,
Кто предан ей до смерти

Кто любит свой народ,
Кто ни за что на свете
Друзей не подведет
И кто за всех на муки
Готов пойти один,-
Тот верный сын народа,
Его прекрасный сын!¹⁹

(перевод А.Ширта)

Зыжэларггы зтаху,
Адуinei аахэырггы,
Зыызцаа зымтииуа,
Ауаа рыпсы афыхраз,
Агэакра иазыхиоу.
Уи иоуп зыжэлар ирцеиу,
Гэаталаггы ицшзоу!

(евт. А.Л. Жыиңха)

Арт ажэакэа ажэлар рца иаша апоет Бекьмырза Пач изырхоуп.

Пач Бекьмырза исымтакэа рахь иаха иеицырдырусит: «Бекьмырза ацхэысаагара игэы иштаз», «Акама», «Бзыц-пода хаца?», апоема «Москва иазку сара сажэа», «Кабарда», «Иапониятэи айбашьра», асатиратэ жэеинраалакэа «Атауад», «Ахкуажэ», «Ахэацья» иара убас ареволиуциатэ цакы змоу Б.Пач иепикатэ реиамтакэа.

Пач Бекьмырза ипстазаара далцит 1936 шыкэсазы.

¹⁹ Бекмурза Пачев. Верные слова. М., 1957. С. 131.

Амырхан Ҳавҗач (Амирхан Хавпачев) (1882 – 1972)

Амырхан Ҳавҗач акабарда литература ашыақөгылара аҗиараҗы атың гәгәа аанызкыло дыруазәкуп. Диит 1882 шыкәсазы анхаө гар итаацәараҗы Кахун ақыта (Шипшево).

Апост иаб Асхад адгғыл амамзаара иахырқяны даара зыбабаа хьантаз, зтаацәа рныкәгара зцәуадаабын нхаабын. Убри акнытә, адгғыл рендала ишытыхны, дыкәаарыхны итаацәа аланыкәигон. Абжыаацны амал змаз ауаа рҗы аус иуан. Ицстазаара даара иуадаабын. Ақытаҗы зыбыз парыз уаабын. Апоезия атәгғы илан. Абар уи иажәсинраалаҗы иихәо:

Есть у нас наместник, так
он высокомерен, А князя –
дворяне о себе лишь думают;
Так мы пропадем, бедные
крестьяне!
(перевод А. Шпирта)

Уа дрымоуп анаместник,
казшьалагь дыхпароуп,
Аамыстацәа ракәзар, рхы ада
акы иазхәыцуам.
Ҳарт анхацәа баша хнарылаз
хцоит!

(евт. А.Л. Жыиңха)

Асхад бзия ибон апоезиатә еицлабрақәа. Абас еицш иказ аицлабрақәа рахь Амырхан қәыицшгғы, иаб иеицш, даарыцхьо иалагсит. Арака рацхьаза акәны идырит ажәа цар ацакы.

Амырхан Ҳавҗач ибзиазаны идырусит ижәлар рфольклор, рдоухатә культура иахылщыз рырҗеиамта каиматқәа

ртрадициатә шыта, дпоступ, дмелодиступ. Уи ареволиу-
 ция калаанзагы апарадырра змамыз Цьегуакәо импро-
 визатор иеицш апоезиатә баохатәра ааирцшхьан. Иаци-
 цсит имачымкәа ашәакәа. Ибзиазаны идырусит Кабарда
 атоурых. Апост исахьаркыратә рсиамтақәа ирныцш-
 усит ажәлар рсырхәалатә поезиа ашьтамтақәа, акабар-
 да жәлар рхаәра аазырцшуа итрадициатәу аказшыкәа.
 Абасала, Амырхан Ҷавпач дпостхоит. Апост даныхәы-
 чыз инаркны ила иабаз ижәлар ргәакрақәа ирызкны ио-
 усит апоема «Сара схәычра». Ареволиуция калаанзатәи
 иажәсинраалақәа иреиуоуп «Ахахә аиха ихьантань». Уи
 ихәоит абас:

Ваши дороги каменисты,
 Тяжелее камня – ваша жизнь,
 Безжалостны Ваши пашни...
 Несладок и чурек Ваш
 ячменный...

(Перевод А. Ширта)

Шәара шәымәакәа
 хахәыроуп,
 Ахахә ааста ихьантоуп
 шәыцстазаарагы,
 Шәымхыртақәа рыцхашьарак
 рылам...
 Шәчашәмгьалгы ахаара
 агуп...

(еит. А.Л. Жьыцха)

Амырхан Ҷавпач дыоуан еиусицшым тематикала. Уи
 имоуп анасыц иалхәдааз атыцха илызку ашәа «Хаца
 иртииз лашшыцхьыз», ацара иахкьаны инасыцдахаз:

Пусть мучает – только не
 целовал,
 А я ведь по ласкам давно
 истоцилась
 Задумал мой брат поднажиться
 на мне,
 И продана я, как на ярмарке
 мерин...

Сиргәаклаит, амала
 симгәзаит,
 Агәыбызгра сыгуижьтеи
 анбыкәу...
 Сашья итаххеит феидак
 сылихырц,
 Абар, шыта стиууп,
 ацьярмыкьяә сышьтәазшәа...

Ах, девичий век, как он скупо
отмерен,
Я в горьком плену, а жених – на
войне,
Пускай же мне слезы глаза
выжигают

(Перевод С.Северцева)

Ах, азгаб луалхэта, шака
имачны илзыпцэоузеи!
Сара сыткэаны стэоуп, схаца –
деибашьеуит.
Нас сылагырз сыблакэа
аблааит, хьаасгыы исымам.

(еит. А.Л. Жьыңха)

Амырхан Хавчач иажэсинраалакэа зегьы асоциа-
лиштгэ бжы рхоуп. Иаагап, аллегориатэ цакы змоу
иажэсинраала «Акэыбры азы апшэа». Арака автор их-
тны ихэом акэыбры атыцан иргыло аперсонаж дарбану,
ақытастэи акулак иакэу, ах иакэу.

Ажэсинраала «Ажэкамбашь азы апшэа» акны автор
иааирцшусит ихатэ цстазаара:

Кормилица наша, подружка,
сестрица!
Мы оба устали, а надо
трудиться...
Сама пробавляясь лишь сеном
сухим,
Ты мать заменила детишкам
моим.
Твой бедный хозяин последние
зерна,
Что с нашего поля собирал он
упорно,
Отдал за долги, и, тоскливо
мыча,
Сама ты свезла их на двор
богача!..
Порой и тебе не стерпимо
молчать
А можешь ты только вздыхать

Хара хацстакыга, ха хьыза,
хахэшьа!
Зынза хаадсагэышьеит барей
сарей шыта,
Ишэхьза тэа кьакьак мацара
б'како,
Схэычкэа сзыбаазеит, анцас
бырзыкан.
Сара рыцха атыхэтэантэи сча,
Сгэак-цэакха итызгаз сара
сымхырта,
Уалны исшэеит, баргыы
бгэынкьуа,
Бацалан ибгеит аҭауад
иахтынра!..
Уа зны-зынла баргыы
ибзычхауам, бгэакуеит,
Аха ибылшо аҕымтрей,
ахэареи роуп.

<p>Но пусть говорить твой хозяин Что толку, когда и мычать он не Ведь скажешь, – пожалуй, И вот он покорный к молчанию привык. <i>(перевод С. Северцева)</i></p>	<p>да мычать, умеет, смеет отрежут язык привык. <i>(перевод С. Северцева)</i></p>	<p>Сара ацэажэашья здыруеит, аха изхэартозеи, Ахэаарагь азин сьымамзар. Ак схэаргы – ма сыбыз хьртэашт, Ус ҕымтзакэа сыҕоуп, шыта сашьцылеит уи. <i>(евт. А.Л. Жьиңҕа)</i></p>
---	--	---

Амырхан Ҳавҗач ибаохатэра аҕиара амҕа ианылоит Урыстэбьла ареволиуциатэ силаҕынтрақәа рхы аны-пдырхэхэоз аамтазы. Ҳавҗач анхацәа реилаҕынтрақәа сиха дырзааигәан, аха изеилкаауамызт апролетартэ ре-волиуциа ахықәкы. 1913 шықәсазы аурыс револиуциа апәкәырцақәа Кавказ ашьхақәа ркынза ианааи, Зольтәи анхацәа реилаҕынтра аныказ Ҳавҗач силикааит ахтысқәа еиҕақрақәак ишрызкыз. Арака апоет силикаауеит ацара ауаҕы дшыбжьнахыз, уи ихәоит абас:

<p>Если обзавелся кошельком вмиг, Шайтан в тебя вселился, Серебром кошель набрек, Бьет он бедных, не жалея. Чем он толще, тяжелее, Тем худей бедняк. Всех кошель ты свел с ума. Но когда проклятье минет, С кошелем навеки сгинет И убогая сумма. <i>(перевод Н. Коржавина)</i></p>	<p>Ацара рацәа уҕахазар, Аҕыстаа уикьит оуп. Разынла апаратра ирҕоит. Уи аҕарцәа рыцхаишьом, ипҕоит. Апаратра шака икәэзу акара, Аҕар игуп, дуашәшьыроуп. Апаратра зегь рхы уегит, Аха аҕстаара анилцлак, Арыңцара ихьзоит Уи апаратра илалаз, Иара ацарагы нцәоит. <i>(евт. А.Л. Жьиңҕа)</i></p>
--	---

1920 шықәса рзы Кабарда ишьяқәгылеит Асовет мчра. Анхацәа ирзыгъежьюсит ицәагәам рыдгьылкәа. Иара убас хпостгьы дазыгъежьюсит иугә. Ақытсовет абжъагарала, анхацәа ирылаирцәоит ацарадырра ацакы, урт ирабжъеигоит рхәычкәа ацара дырцара мап ацәырымкырц, ахәуацъацәа ирзымзырфырц, асовет мчра ирзаанагаз ашкол иахацгыларц. Ускантәи аамтазы Кабардатәи апостцәа – Цачи, Шьоцъанцыкәи, Борукаеви, Шекихачеви – рккаоцәаны иаакәгылеит.

1924 шықәсазы Амырхан Хавпач авожд дузза изкны иоусит «Ленин изы ашәа». Апост Ленин амра дадикылоит:

Всходило солнце, заходило –	Амра гылон, иташәон –
Все было на душе темно.	Са сгәафы есымша илашьцан.
Но вот вошло другое солнце	Аха игылеит дагәа мрак,
Оно вошло, но не зайдет...	Игылеит, аха иташәазом...
Кто лучи проникли в сердце	Уи ашәахәакәа сгәы итапхеит,
И растопили иней в нем.	Ацаа итазгьы дырзытит.
То солнце – Ленин. Он был	Уи амра – Ленин иоуп. Ха
	хпыза,
Был человек с огромным	Агәы тбаа ду зызтаз,
сердцем.	Уи игәеисыбжъ иацны
В такт сердцу этому сердце	Ажәларгьы рыгәкәа еикараны
Других людей ровней забили	еисуеит.
... И в каждом честном сердце	Згәы цкьоу зегьы рфы
Биенье Ленинского сердца.	Ленин игәоуп еисуа...
«Ленин – наше солнце».	«Ленин – хара хамра».
<i>(Перевод Н. Коржавина.)</i>	<i>(еит. А.Л. Жьыцъа)</i>

Ажәлар ргәырфа азышәахәао Амырхан Хавпач асоциализм аргылаоцәа дырзышәахәаоны даакәгылоит. Апост айбашьра атематика иазку ирсиамтакәа рсы еицаиргылоит ажәытәи асәтәи. Айбашьра аамтазтәи

Свекруха, опомнившись, как заорет:	Атаца лкомсомолтә дырга ашьтылхын
«Я не потерплю...»но веселье	Лгәышпы иалыркит.
Шумело уже: и танцующих круг понесся	Анхәа җаалтит, «Ус изузом!» Аха ашәахәабжь акгы
И в свадебном гуле помчавшихся в кафе	днамырхаит, Акәашацәа узнымкыло
парней и подруг	идәықәлеит,
Проклятя старухи тонули...	Ачара ашыкьбжьы иналаз ицеит
(перевод А.Гатова).	Атакәажә лажәа цхафыркәа... (евт. А.Л. Жьыңха)

Ари ажәсинраалаҗы апост иазгәситәит ажәйтәи асатәи хаха реиҗагылара, асатә аамта аиааира шаго. Иара авторгы асарацәа дышрыдгыло.

Имачым ипстазаара ацыхәтәнтәи ажәашықәсазы апост ипсихологиатә дунсихәацшышья ҳаразкуа апоетикатә реиамтақәа убарт иреиуоуп: апоема «Ахәычра», абаллада «Абзиабара иаххәау легенда» ажәсинраалақәа «Сыпхәыс лзы», «Апартиатә билет», уб. егь. Арт реиамтақәа апоет ипсихологиатә дунсихәацшышья хараркусит.

1963 шықәсазы Амырхан Җавчач итижьусит алакәкәси-ановеллақәси рышәкы «Ацкақәа рлакә». Аизга иагәылаләит цшь-новеллак «Ацкақәа рлакә», «Асыс шкәакәа», «Ачачка» «Карамурза», «Амыткәма». Иреиамтақәа реы Җавчач иахирбоит ижәлар знысыз апстазаара хьанта. Урт зтагылаз ацьамыңәа, изцагылаз аугә, арволиуция ирзаанагаз аитакра дукәа ухәа уб.егь.

Акабарда жәлар рпост Амырхан Җавчач иреиаратә моа алцшәақәа рзы ианашьан Ленин иордени «Ахәтыртә дыргеи».

Абас иҳаракын Амырхан Ҳавҷач ироль акабарда-балкартә сахьаркыратә литература аџиараџы. Уи назаза ижәлар рыцстазаара далахәуп.

Аскърби Шортан (Аскерби Шортанов) (1916–1985)

Аскърби Тахир-ипа Шортан иаарылукааша акабарда драматургцәа, алитературадырра ахатарнакцәа дыруазәкын. Еиуеицшым апрозатә рсиамтақәа дравторуп, иара убас апублицистикей атцаарадырратә усурей инашы рылакын. Аскърби Шортан диит 1916 шықәсазы Лескен-2 ақытан (Анзорово) Нальчик ақалақь.. Далгеит атеатртә институт. Далахәын Ацъынцътәылатә сибашьра ду. Еицырдыруа Кабарда-Балкәртәи Ашәкәыџџәа реидгыла алахәыла, аказаратцааратә наукақәа дыркандидатуп.

Рацхъазатәи илитературатә шыасақәа 30-тәи ашықәсқәа рылагамта иацанакусит, арт ашықәсқәа рзы активла иеиоз аколнхара, асовнхара атеатртә казаратә усхкқәа ухәа уб. егъ. реицаара, рымџацгара казарыла дрылахәын. Рацхъазатәи қәгылараны икан акабарда бызшәахь ситагоу А. Корнеичук иписса «Платон Кречет» Шиллер итрагедиа «Ацәыгхәыцрей абзиабарей». Амилаттә драматургия айрей аицаарей аеспубликасы азанааттә театр аартра иабзоуран (1937). Абарт ашықәсқәа рзы А. Шортан иаципоит ихатәы драма «Аул – Батыр» (1940).

Ашәкәыџџәы рацхъазатәи ирсиамта ду рызкын Кабарда-Балкария аграждантә сибашьраан имџацысуаз ахтысқәа, иаанарцшусит апартизанцәа ргәыц кацшыаан ар шкәакәей реицагылара.

Адрама «Аул–Батыр» кыпцхъзамызт, анапылаџыра Ацъынцътәылатә сибашьрасы ибжъазит.

Оажэа шыкэса рышьтахь, Шортан деиҗазыхынхэусит идраматэ реиамта асиужет, иапицоит апиеса «Урт амшкэа раан» хэа хыс иатаны. Ашэкэыооы ихы иаирхэсит адрама «Аул Батыр» ихадоу асиужет шыаҗа. Еикэирхэсит ихадоу аперсонажцэа. Акабарда драматургисеи акабарда театртэ казарсеи реы ихаракны ахэ ршьсцит апхьаоцэеи ахэацшцэеи, илагала дунгы икалеит Шортан ипиеса «Аул – Батыр».²¹

Арсеиамта ианыцшусит ареволюция аидеиа абзоурала ажэлар рдоухатэ культуреи рпсихологиесеи иацыз аизхара апроцесс.

Рыцхарас икалаз, қэгыларак-қэгыларак рыла ишыақэгылаз, афашистцэа рхаантэи апартиатэ цэанырра злыжжуаз абцьарцас икшоз апиесақэа «Луиза», «Хоык атанк ныкэцаоцэа», «Афырхацэа ртаацэара» рнапылаоырақэа нымхазеит.

1947 шыкэсазы итыцусит айбашьра ашьтахьтэи рацхьазатэи А. Шортан ипиеса «Алашара анакуа». Тема хаданы апиеса асы икэгылоуп айбашьра ашьтахьтэи ақыҗақэа реы аколнхарақэа аметод ышцқэа рхархэарала реиҗашьақэыргыллара.

1955 шыкэсаазы итыцусит А. Шортан айбашьра ашьтахьтэи аобатэи ипиеса «Ғаацэарак акны», ажэытэра ацэынха-мынхақэа иреагылланы асатэ абицара рыкэцара тема хадас иаманы.

Айбашьра ашьтахьтэи ашыкэсқэа рзы ашэкэыооы ицегы иғэы аццыхэаны аус адиулоит акабарда жэлар ртоурых. Кыр шыкэса иоуеит ароман «Ашьхарыуаа». Урыстэылсеи Кабардеи реидыллара 400-шыкэса ахыцра аиубилеитэ мшазы итижыит атоурыхтэ драма «Наунагза» (1957). Адрамасы ашэкэыооы иазгэеитоит XVI

²¹ Киреев М. В Кабардинском драмтеатре «Социалистическая Кабардино-Балкария». 1940, 24 ноября.

ашәышықәсазы Кабардеи, Крыми, Тырқәтәылеи, Урыстәылеи ирыдхәалоу ахтысқәа Иван IV напхгара аниуаз аамтазы.

Хәарада, адрамаҕы хадара зуа фырхацәаны иаарцшуп ажәлар ирхылцыз ауаа: ацхәыс сиба Хабиба, ашәахәао Цьегәакәо, Каспот, Зули, аурыс адауацшь Игнат.

А. Шортан ипиесаҕы инарцаулань, алогика ацацаны иааирцшуеит амсылмантә динмацзуоцәа рықәзбара (репера).

А. Шортан – акабарда фольклор атцаарадырратә усзубы нагацәа дреиуоуп. Уи кыр шықәса инеицынкьлань аус иуан ажәлар реацьцтә реиамтақәа реизгареи ркьыцхьреи рытцаареи аус рыдулареи реы. Ашәкәыооы ироман «Ашьхарьуаа» афольклортә ажәабжьхәаратә жанр хкқәа реы хархәара рымоуп символра зуа ама-тәарқәа. Убас арака ахәа аиашазбара, аиашара агара иасимволуп. Ажь рыц адауацшь Сосрыкәо имцаирсыз Ельбрус анапахьы аагара атоурых мацара акәзам изьдхәалоу, уи ареволиуциатә ситакрақәагы ирыдхәалоуп.

Ажәлар ашьоурахьы ирыцхьоз агацәа иткәаны ирымаз Бот дахьжу атыц, символра аусит дзыргәакуаз агәымбыльцбарақәа рзы.

Ароман аҕы хтысқәак аагоуп Нартаа репос акныгә. Иара убас ахархәара рымоуп акабарда лакәқәа ирыказшьоу акомпозициатә матәахәқәагы.

Асқьерби Шортан ироман «Ашьхарьуаа» цшь-шәкәыкны икоу рацхьазатәи акабарда роман епопеиоуп. Ианыцшуеит егырт аҕиара змоу алиитературақәа рхьцша. Иахаразак аурыс тоурыхтә роман.

Ажәакала зыбра қәыцшу акабарда лиитератураҕы рацхьазатәи ароман ацәырцра даара крызцазкуа хтыс-ны икалеит. Уи еицырдыруеит ареспубликаҕы адагы, хтәылаҕы, иара убас ахәаанхьцгы. Уи ықәдыргьыла-

хъеит А. Шьоцъанцыкѣ ихъз зху ахѣынтқарратѣ театр аѣы, ахѣацшѣагъы кѣѣиара дула ирыдыркылахъеит.

Ароман «Ашьхарыуаа» акны иаарцшуп XIX ашѣышыкѣса аналагамтазы Англиси, Търкѣтѣылеи, Урыстѣылеи реидыслара гѣгѣакѣа раан Аѣадатѣи Кавказ зтагылаз апстазаара хъанта, иаарцшуп аракатѣи ажѣлар хаѣѣнымырха изѣыз аѣѣара. Иамоуп аспикатѣ мехакы тѣбаа, асиужеттѣ коллизиақѣа рдраматизм ала, инартѣбааны ажѣлар рыцстазаара злаанарцшуа ала, афырхаѣѣа рказшыа гѣгѣакѣеи, аѣымта иахоу амилатѣѣеи рыла – Шортан Аскърби ироман калейт акабарда литературазы илагаламта дуны. Уи аплан раѣѣа змоу, инейцыху сахъаркыратѣ реиамтѣоуп. Аамта сиѣанаргылаз, сиышпѣашыа змам, сиуеицшым ауаа раѣѣаѣоны иаабоит хара ароман акны. Уи адакыакѣа реы иахцылоит, хыхъ ишазгѣахтаз еицш, ахархъ уаа, атауадѣѣа, ахѣынтқар ичынуаа, аруаа, арккаѣѣа – аинтелигентѣѣа дырузѣкуп Шора Ногѣма убас егыртгы.

Адилогия «Ашьхарыуаа» амилаттѣ прозаѣы раѣѣязатѣи епопеиак ахасабала иѣѣырѣуейт.

Ажѣакала, А. Шортан раѣѣаза акѣны акабарда сахъаркыратѣ литература акны инартѣбааны иааирцшит ижѣлар знысыз имариамыз рѣоурыхтѣ моа.

Иазгѣататѣуп, Аскърби Шортан имачымкѣа ишиѣхъоу ажѣабжыкѣа, аочерккѣа, аѣбабаа ду шибахъоу кабардаа реацыѣтѣ реиамтакѣа реизгареи рытѣареи аус акны, сиҳаразакгы нартаа репос иазку аусумтакѣа реы.

Бетал Кәаш (Бетал Куашев) (1920–1957)

Бетал Ибрагим-ица Кәаш диит ноиабр мза 22, 1920 шыкәсазы Черек ақытан, Урвантәи араион асы. Апост, атцааабы, айтагаа Совет аамтазтәи аспоха иалиааз Бетал Кәаш ицсадгыыл дазыкәцааоны, дазышәахәаоны дкалеит.

Хәарада, апост алиитература инапы анаиркы акабарда поезиа аазара шыарда ихаракхәан. Уи рацхьазатәи илиитературатә шыаақәа реихгара Али Шьоцьанцыкә ибзоурууп.

Б.Кәаш ирсиаратә цсазаара асхәара мацзан (1947–1957 шыкәскәа). Ари аамта кьае иалагзаны уи иаципоит ацак ду змоу ажәсинраалақәа, апоемақәа (апост – асыцацшыгаа) акабарда фольклор иазкны анаукатә усумтақәа, ажәсинраалеицартәышыа иазкны атцаамта а-томкны.²²

Ашколи ацарайуртақәеи реы (Нальчик ақ.) Кәаш аус адиулон аурыс классикцәа: Пушкин, Лермонтов, Тиутчев, Толстой, Тургенев рыреиамтақәа. Уи ыырхәала идыруан «Евгени Онегин» хьцхьазара рацәала Пушкини, Лермонтови акабарда литература арсиамтақәеи, сиҳаразак Али Шьоцьанцыкә иажәсинраалақәеи ипоемақәеи – цытк ихышәаны А.Кешоков илирикатә реиамтақәеи.

²² Куашев Б..Сочинения в двух томах. Т.1–1958. Т. 2, Нальчик, 1966. Подготовка к печати предисловие и комментарии З.Налоева (на кабардинском языке).

1936 ш. Б. Көаш дталоит Кабарда-Балкариатәи апеддагогикатә институт афилологиатә факультет. Арака уи дырзааигәахоит В. Маяковский С. Есенини рыреиамтәкәа, уи рнырусит ипоезиатә реиамтәкәа. Ари аамта иацанакуеит, рацхызатәи илитературатә пышәаратә шыазақәа рахь ицхызоу: ихатәи бызшәахь иеицеигаз ауацс шәкәыооы Кә. Хетагуров ипоема «Азбара аламталаз». Иоуеит имачымкәа ажәеинраалакәа аполитикатә усзуоцәеи апостцәеи ирызкны.²³

1940 шықәсазы далгоит Нальчиктәи апеддагогигатә институт. Уи даналга дцоит Приморскка, арака аурыс бызшәеи алитературеи рцаоыс аус иусит.

1941 шықәса айбашьра рацхызатәи амш аены, арцао ҫа, апост Б. Көаш дцоит хатәгәацхарала арра, иеалеирхәуеит айбашьра Сталинград инаркны Берлинынза, акапитан ичын ала, ахысыоцәа ррота командирс даман.

Айбашьра ашьтахь 1947 шықәсазы уи дталоит аспирантура СССР Анаукакәа Ракадемия Абызшәеи ахәыцреи ирызку аинститут асы. Рацхызатәи ишәкәы «Мой труд» ианылоит айбашьра ашьтахьтәи иажәеинраала «Индыл» (Волга) (1948).

Азиас Волга ахаҫсахьала апост ибоит Урыстәыла, апсадгбыл ду асахьа, Кабарда-Балкариаггы уахь иналацаны.

Акабарда поет Б. Көаш илирика иазхауан оынәажәи-жәабатәи ашықәсқәа рзтәи асовет поэзия азышьтрала.

Имачым Б.Көаш ас еицш ацакы аазырцшуа иажәеинраалакәа рхыцхызара «Амра ахьташәо» уб. егь.

Апостцәа Б. Көаши А. Кешокови ражәеинраалакәа аицшымзаара шырнубаалоггы урт аоыцьяггы рпоезиатә цакыла кыр сизааигәоуи.

²³ См.: Предисловие к соб.соч. Б.Куашева. Нальчик, 1958. С. 31-32.

Иаххээр халшоит А. Кешоков «Ихэыцуа илирика» ихадоу амотив – ицыхцыху игэы иапостизациоуп хэа, «Аеыю спақәтәоу», «Аразкы», «Агэы» уб.егь.

Ахақәитра абзиабара («Адгьыл иқәтәоит анакә») илашәу аразкы анымшәара («Ацша иахәсит...») иҳараку аусқәа рынагзаразы асазышәара («сымала сцәыуом...») абас икоуп Б.Кәаш илирикатә фырхаца иказшыақәа.

Анасыц, ацшзара, ацстазаара ацакы – ацаусаеы, ақәпараеы, илашәу аразкы анымшәара, – абарт игәатеиуа амотиви аидеи асиара рымоуп имачымкәа Б. Кәаш игәтахэыцратә жәсинраалақәа («Ошхамахәо», «Сгәахәарақәа ргара», «Алагырзқәа» уб. егь.) рсы.

Акабарда постцәа Кешокови Кәаши рфырхацәа реизааигәараеы хадара аусит ацстазаара акынтәи ицо алирика-философиатә хәышшыа.

Имачым акабарда пост Кәаш илирикатә рсиамтақәа рхыцхызара: . Илашоу ацстазаара еыц иасимволу афырцхәызба лыхыз иазку апосма «Алашара», ицару аполитикатә хырхартала иоу, айбашыра хышәашәа аспоха иацанакуа абзиабара, ацстазаара, ацсадгьыл иазку «Индыл» уб.егь. Апосзиа иачыдаказшыоуп гәаартылатәи ацәажәара. Б. Кәаш иажәсинраалақәа ирныцшусит уи ижәлари ацсадгьыли рахь имоу абзиабара. Урт игэы тыгьгәа поэзиатә бызшәала драцәажәоит:

Без тебя – я сокол без крыла,
Дерево, никем не
защищенное,
Цепь над очагом, но без котла,
Вымя, молока лишённое.
Но тебя обрел я. Жизнь суть
Ты явила мне в те годы ранние.

Уара уда сара сыкоуп,
зымцәыжәа ццәаз ахышь
еицш,
Уара уда сара сыкоуп, зхала
игылоу ахәарах еицш.
Архнышына ачун зыхшыым –
сара,

Мне б сыновний долг тебе
 вернуть, –
 Вот заветное желание.
 Говорят: «Убить не может мать
 Своего теленочка...»
 О Родина,
 Смерть готов я за тебя
 принять!
 За мною долг, тебе не
 отданный!
 (перевод А. Гатова)

Ачыргэа ахш зызтам – сара.
 Сан-сыцсадгьыл, сыцстазаара
 атакы сурбеит,
 Скэыцшра ашыкэскэа раан
 сумыркбалеит.
 Ан лхак апа изшэома? –
 Абри оуп сара сгэы ззыхэо.
 Ирымхэои, ахэарақэа ран
 ашыапы иашьуам хэа...
 Сыцсадгьыл, ацсра сазхиоуп
 уара ухызала!
 Уфеацхба исыду ауалцшыаггы
 сырхынхэып.
 (еит. А.Л. Жьыцха)

Абас сицш икоу икэымшэышэу, ицаулоу апсихологизм инареицгьу аказшыақэа аныруеит Б. Кэаш илирика. Уи дырзышэахэаоуп хайфеыхарақэа, хиааирақэа хэа азгэеицоит ацарауаф З. Налоев иусумта «Адыгаа ркультура атоурых» асы. (Нальчик 1985).

Иалкаатэуп, идыргэакыз ажэларқэа рыдышшылара, атынчраз ақэпара темас измоу апоема «Оыцба Цьонраа» (1948). Арака апоет илира асацнаеусит ауаа рахатыр лазыркэуа, урт рыбжьара айбашьра сыц амцабз рыбжьазцо ацэгьахэыцфы.

Цьон шкэакэси Цьон айқэатэси рразкы иазку илахьсеиқэцагоу ажэабжь хзеицеицхэоит автор.

Апоема афырхацэа рацхьазатэи реицылара ахыкалаз Европа айбашьра адэаеы ауп. Арака урт рлахьынца асацхьа сикароуп. Оыцба айқэлацэа гэымшэарыла икэцоит афашистцэа иреагьыланы. Аоыцбаггы хэуп дгьылк асы.

Цьон шкэакэа ицьеишьоит абцьяр ицызку иашьа сеиқэацэа ишьа аниба:

« ... тысяча чертей!
И у тебя Красная кровь?

Астаа ихэхаша!
Уаргы ушыа капшьума?
(еит. А.Л. Жыиңха)

– сааитит иара.

Аибашыра ашытахы иаразнак америкатэй атситци змоу арасизм, (амилатеилыхра) ахы цырнагоит. Уи, хэарада, Цьонраа абыщыагы ирагацэаны ицэыртуеит.

Цьон шкэакэа асанитарцэа дышытырхусит, «аикэацэа» дааныжыны. «Икоума убри еици икоу уск, апсрада, анегр амца анирто!» Аха згэы тацшақыоу, ихалалу анегр агэыгра ду имоуп, аиааира ашытахы зегы рыешырыпсахуа, цсыхэа змам акагы шыкам, ауабытэыосатэ зинкэси ипсадгылы «аикэацэакэа» ишырыздыргьежьюа.

Аха Америка урт жэйтэла ирцылеит – ашкэакэакэа оркестрла, аикэацэакэа акэырхит рацэак ахасабала аидарамонгага багэазаасы. Зегь сыц иалагоит: апатудатэра, аусуртадара, атагылазашы баапсы. Ацкыс еицэангы: бцарла еишыцэаз («бцарла еишыцэоу») аиашы шкэакэа аибашыра сыци арасизми дырнапхгаоны дкалоит. Ажэак изымхэо ицэишыоит Цьон аикэацэа. Агэыраз Цьон! Уи макьанагы ицегь агэра игоит Америка адемократиси аиашареи: арасистцэа рмитинг асы уи иаахтны дыкэгылоит аибашыра амца ацразцо реацхыа, атынчреи аиашареи еилазго дырсагыланы.

Б. Кэаш ипоема «Оыщыа Цьонраа» аперсонаж хадацэа – еиуеицшым арасакэа, еиуеицшым адунеихэацшышыақыа, еиуеицшым акласкэа ирыцаркуа хаекэоуп. Оыщыа афырхацэа – о-разкык, о-дунсик ирсимволкэоуп. Америка жэлар шахоит ашкэакэакэа аикэацэакэа рыла. Ашкэакэакэа аибашыра амца ацразцо ауаа, паршеикэа; аикэацэакэа – атынчра азыкэацэа, ауаа бзиақыа.

Кэаш ипоезиасы иалукааша лагала сыцны икоуп асинтаксистэ инверсия, аинтонация ацэажэаратэ быз-

шәа азааигәара ажәсинраала аритмтә – рифматә беиара.

Апоезиатә рәиамтақәа рыдагы, Б. Кәаш икалам ицы-
цит имачымкәа анаукатә усумтақәа; «Кабарда-черкье-
стәи афольклор аизгареи акьыцхьреи атоурых», «Нартаа
репос ажәсинраалеисартәышыа» уб.егь.» . Хәарада, урт
рпакы дууп адыга жәларқәа реацыцтә рырәиамтақәа
наукала рытцаара знапы алаку рзы. Б. Кәаш акрызцаз-
куа арәиаратә тынха азынижът акабарда поезиа. Апое-
ирәиаратә усура ишасакьахәымтаз ицстазаара далцит
1957 шықәсазы.²⁴

²⁴ Б.Куашев.Соб.соч. Т. II подготовил З.Налоев УЗ. КНИИ. Т. 5. Нальчик, 1966.

Алим Кешоков (Алим Кешоков) (1914–2001)

Адыга поет, ашәкәыооы, Алим Кешоков иналукааша атыц ааникылоит иахьатәи Урыстәыла ажәларқәа рлитературақәа рсы. А. Кешоков иаб дырцаоын, аграждантә сибашьра далахәын, актәи аревком ахантәаоыс даман, ибзиазаны идыруан Б. Пачи А. Хавпачи, иара убас егырт акабарда поетцәа-ажәабжхәаоцәа афольклор астиль ала иапырцаз рпосмақәси рашәақәси. Урт рыхәтак аурышәахь ситәганы итыжьын.²⁵

А. Кешоков ианлкнытә иаҳахьан сиуеицшым ажанрқәа ирышаркуаз цоа змамыз ажәлар реапыцтә реиамтәқәа.

Апоет А.Кешоков заатәи иреиамтәқәа жәпакы афольклор атрадициала ишьақәгылоуп.

Баксантәи ақытанхамоатә школа асы апара аницоз инаркны изцәырцуеит А. Кешоков ареиаратә баохатәра. Арака уи ацхыраара ду иитоит Али Шьоцъанцыкә. (ахатәы бызшәа дирцон).

А.Кешоков ихата иазгәеитоит иреиаратә моа аизырҳарағы Али Шьоцъанцыкә ибзоуроу шмачым атәы: «Встреча с ним одна из главных причин того, почему я стал писать стихи».²⁶ Насгы рацхьаза акәны арака ауп иара А. Шьоцъанцыкә ибзоурала, иахьидырыз аурыс классикцәа А. Пушкин, М. Лермонтов, убас егыр-

²⁵ Поэзия горцев Кавказа Антология. Под редакцией А. Суркова. Гослитиздат, 1934.

²⁶ Кешоков А. Стихотворения поэма. Гослитиздат, М., 1959. С. 9.

тгы азэырыбы рыреиамтақәа. Ажәакала, аурыс поезиатә культура иабзоуроу рацәоуп А. Кешоков иреиара моа ашыақәгыларасы.

1935 шықәсазы А. Кешоков дталоит Орцьоникизе акалақь асы арцаоратә институт афилологиятә факультет. Нас дцоит Москвака ицара анагзара. Уи ашытахь дгъежьюсит Нальчикка. Напхгара азиуеит Амилаттә культура атцаарадырратә институт. Еизигоит, икьыцхьюеит, ицицаауеит, афольклортә реиамтақәа. Активла аус адиулоит Б. Пач итынха атыжъра. Иоуеит астатикақәа акабарда культура азцаатәқәа ирызкны. Еикәиршөит арцага хрестоматиақәа алитература иазкны, аурыс классикцәа рыреиамтақәа рахьтә ихатәбы ситагақәа ргәылацаны. Дазәлымхауип итәыла атоурых апара, аус адиулоит акабарда орфография, уи атышәынтәалара уб.егь.

Рацхьазатәи иажәсинраалақәси ипосмақәси знылаз ашәкәы «Ашыхақәа ршыапасы» атыщымтаз А. Кешоков 1941 шықәса кәыркәа мзазы айбашъра дцеит.

А. Кешоков иапицеит иаарылукааша ажәсинраалақәа жәпакы. Убарт иреиуоуп «Агәлымцәах» (1940) «Асы спақәтәоу» (1941) уб. егь.

Ажәсинраала «Асы спақәтәоу», заатәи илирикатә реиамтақәа иреиуоуп. Арака фырхаца хаданы даарцшуп аамта ыщ иаазаз арцыс-аоптимист. Уи девизс имоуп: «Иааицмыркъязакәа амәа сықәыз сара»

Конь мой летит, и гремучие камни	Сәы цышә пыруеит, ахахә дукәа ацагеуа,
Сыплотся в круги, чтоб dna не найти...	Хланцы итацсоит урт ца змам ацауларахь...
Друг, пожелай, если хочешь добра мне,	Сәыза, абзиа са сзы иутахызар, Амәа сызқәу ахаан

Даара аинтерес ду ацоуп Кешоков ироман «Ашэымта ссир» афырхацэа рыхьзқәа: Лиу Астемир иаб Думасар, Сарыма, Жансох, Аркаша, Таша, Сосрыкәо, Тина хэычы уб.егь.

Ароман асоциалтә проблема дукәа ықәнарғылоит. Иа-лоу афырхацэа зегы атоурыхтә цаццэы рымоуп. Ароман иафырхацэа хадоу дара ажәлар рхата роуп. Иаарцшуп еиньшәашьа змам ареволиуция қәцара, уи ақәпарафсы асатә цстазаара атенденция сыцқәа аиааира ргара. Иазгәатазар ахәтоуп адыгааи ацсуааи рпрозатәи рпоезиатәи реиамтакәа тематикалеи идеалеи иахьсеікәсыртүа. Ас ікоу арсеиамтакәа рхьцхьазара мачым. Арака хазатгылар ауеит А. Кешоков ироман «Иццәаз аессимааи» ацсуа шәкәыооы Қь. Агәмаа иповест «Абаандааи». Арт ао-рсеиамтак рсы ишьтыху атемақәа аамтала сеікәсыртүеит. Ацьынцьтәылатәи айбашьра аамтазтәи ахтыскәеи уи иалагылаз айбашьцәа рхафсахьақәеи хымәацгашьала, психологиала аоымтакәа акыр сиднакылоит сизааигәанатәуеит. Арака хаца-цхәыс хәа еилых камтакәа ирылшо зегь карцоит азеицш усазы. Урт имәашьо ирныцшүеит ацстазарафсы аидгыллара зегы ишрыцку. Рхьцхьазара мачым Кешоков ироман «Иццәаз аессимаа» иагәылсуа цәа змам ахафсахьақәа: 16 шықәса зхьцуа афырцхәызба аферма напхгара азто, нас айбашьра зезалазырхәуа (фиурер идгылаоцәа кырынтә зыцы рфөызгахьоу) Лан Хабиба – агәеицамк, ахақәитра иазыкәцо, асар ргәы шытызхуа, лца Альбиан, амилат дивизиа захьзыз архәта напхгаоыс иамаз, уи ицшәма цхәыс Ирина уб. егь. Автор ироман афы иахирбоит афашистцәа ргәыцра ду здырхәалоз аиааира иасимволны рмашьынақәа ирымаз «Аессимаа» шыцеуа, рхықәкгы нагзара шамоуз.

Хыхь ишпазгәахтаз еицш, 1941 – 1945 шықәсақәа рзтәи Ацьынцьтәылатәи айбашьра хлымзаах асовет уаа зыхәра ацгара удаоыз атагылазаашьа рнацәит.

Милатрацәала силаз асовет уаа, милат еилыхра ка-мцакәа, маза-аргама, рымч-рылша зеггы ахақәитра ага-ра иазыркусит. Абар абарт ахтыскәа шаныцшуа Қь. Агә-маа иповест «Абаандаабы». Ашәкәыооы ишааирцшуала, иахирбоит хацәнымырха иқәцо асоветуаа ага хәымга ицәымтра рылаены икоуп, инагзаны, еилкааны, рхафы иааганы ирымоуп рыцсадгғыл ага инапәсы ианаанха дара бҕеицыхрак шырмоуа, атәра иштәгыло.

Аповест иамоуп хыцхязарала имачымкәа аперсонаж-цәа. Урт ихадоу о-гәыцкны ишаны хрыхәацшыр калоит. Актәи агәыц сиднакылоит ацсадгғыл ахьчаоцәа – Ада-мыр, Степан, Борис, Нина, Алиса ухәа уб. егь.

Аобатәи агәыц сиднакылоит анемец фицар Ерих Шульци уи идгылаоцәеи, настгы ацсадгғыл ацсахыы Прудникови.

Аповест аеы иалукаартә икоуп Адамыр дахьтаку дзыз-хәыцуа, игәтахәыцрақәа ртәы зхәо ацәахәақәа. Урт агәра хдыргоит иара ионупкатәи ипсихологиатә тагылазаашьа зейшпроу ала, ижәлари ицсадгғыли рзы ихы дшаеицго.

Зыцсадгғыл зхы ақәызцо, зыжәлар рразкымәа иа-зықәцо уи дыцсит хәа дыцхязам хәа ицхязоит ацсреи абзарси ирыбжәагылаз арцыс. Иагьа ддырххазаргы, Адамыр агапәа ирыхәашаз ажәак иеыцшәомызт, ичҳара ацьжәара агоит. Афашистцәа ирсагыланы иқәпоз апар-тизанцәа рыбзоурала Адамыр ахақәитра иоусит, иобыз-цәа дрылагыланы еиҕа айбашьра дналагеит.

Арака иаарцшу апаргортаганизация анапхгабы Степани ацсадгғыл абзиабара сиднакылаз атыпхапәа Нинеи Али-сеи ухәа ацсадгғыл ахьчара иазку акыр аускәа моацыр-гоит.

Нина анемец бызшәа ахьылдыруз абзоурала ауп Адамыр дзылеиқәхаз, Ерих Шульц асовет партизанцәа дшыркыз. Степан напхгара зитоз ауаа дбаандааыртәит

уи афашист хэымга. Аиашара аиааира агоит. Арака
иаагоуп зыцсадгьыл зыгэтыхоу, хаменгзarak камцакэа
икэпо, зхы-зыцсы иашьтам афырхацэа, урт ирнубаалоит
агэымшэара, апатриотизмра хэа азгэартоит ари абымта
иахцэажэахьоу акритикцэа Ш.Д. Инал-ицеи Р.Х. Қап-
бси.

Меижъарада, А. Кешоков иреигъу ирѐиамтакэа шаха-
тра руеит урт равтор, апоезиа ус баша напказарак ахаса-
бала дшазымнеиуа, уи иара дахэацшусеит зыѐазара хара-
ку ажэлар рымац аура иазку ицшьоу миссиак ахасабала.

Җачым Җеуна (Җачим Теунов) (1912 – 1983)

Җачым Исхак-ица Җеуна рацхъазатәи акабарда шәкәы-
өөцәа рабицара дацанакусит.

Җачым Җеуна диит 1912 шықәсазы. Ацара ипюн Горки ихъз зхъыз Москва Литрабфак акны, Ажурналистика аинститут иатәыз агазетқәа рредакторцәа ркурсқәа ркны. Ашьтахь СССР ашәкәыөөцәа реидгыла акны икоу Иреихау алитературатә курсқәа дрылгеит. Аус иуан агазет аредакторс, Кабарда ВЛКСМ аобласттә комитет амазаныкәгаоыс, аобласттә комитет арадио напхгара азиуан. Җачым Җеуна иповестқәеи иажәабжықәеи; «Аслан», «Лад ицхәысаагара» ухәа убас егыртгъы кабардатәи апроза аеиараеы атыц ду ааныркылоит. Урт акыыцхь рбеит Ацъынцътәылатәи аибашьра иалагаанза. Аибашьра ашьтахь уи итижыит апрозатә реиамтақәа сидызкылоз ашәкәқәа акымкәа-обамкәа.

Җачым Җеуна итижыхьсит ароманқәа өба. Уи деицырдырусит иара убас, акабарда литературей адыгаа ркультуреи тызцаауа наукатә усзуоны. Акырынтә итрыжыхьсит уи ишәкәы «Кабарда алитературей ашәкәыөөцәеи».

Җачым Җеуна заатәи иочеркқәа «Ахатәпәырцра ссир» – акабарда жәлар рашәахәаө апоет Бекъмырза Цач илитературатә патретуп. Арака автор иааирцшусит ижәлар гәакыя ркультура атоурыхи иқытауаа рыцстазаара иадхәалоу агәалашәарақәеи. Иара убас ареволюция калаанзатәи акабарда рккаоы Шора Ногәма ицстазаа-

реи ирѣиаратѣ мѣси дрыхцѣажѣоит аочерк «Ѡадатѣи ала-шара» акны. Уи уака иацишьуеит адыга рккаѣы Шора Ногѣма идунейхѣацшра ашьакѣгылара аурыс культура ахыцша шаныцшуа.

Ҳачым Ғеуна иочерккѣа «Апост имѣа», «Ацѣтазаа-реи апоезиеси» ркны анализ рзиуеит иара иаамѣазтѣи ашѣкѣыѣѣѣѣ Али Шьѣѣанцѣыкѣи Алим Кешокови рырѣиамѣакѣа.

Ҳачым Ғеуна рацхьатѣи иповест «Аслан» анаѣстѣи иажѣабжькѣа «Ахьтѣы уасцѣа», «Арѣаш ѣыц» рѣы ир-заатгылоуп ареволиуциа ашьтахь аѣажѣатѣи, аѣажѣи-жѣабатѣи ашыкѣѣскѣа рзы кабардаа знысыз аѣоурых мѣа. Иара убас акабарда жѣлар рѣоурых инарцауланы иаарцшуп ашѣкѣыѣѣѣ ироманкѣа «Угѣы ацхара рыт», «Шогѣемыкѣаа рабшьтра» ркны. Аповест «Ацсы лаша-кѣа» иашьашѣалоу ароман «Угѣы ацхара ат» акабарда интеллигенциа абицара ѣа рыцѣтазаара аарцшра иазкуп. Ажѣакала, Ҳачым Ғеуна ирѣиаратѣ мѣа зегы ианыцш-уеит иѣауланы ижѣлар рыцѣтазаараѣы ирхьыргахьѣоу аѣо-урыхтѣ хтыскѣа рхыцша. Арака инартѣбааны иаарцшуп аибашьра атема.

Иналукааша атыцаннакылоит ашѣкѣыѣѣѣ ирѣиараѣы акыр шыкѣса аус здиулоз ироман «Шогѣемыкѣаа рабшь-тра». Ароман аѣы автор иахирдыруеит Ғыѣѣык акабарда тааѣаракѣа рабицаракѣа рразкы, 1912 шыкѣса инаркны Нхьц-Кавказ, ареволиуциатѣ еѣтакракѣа калаанза, афео-дал-патриархалтѣ аамѣазтѣи ауаа рыхдырра аѣшеѣтана-куаз.

Инарѣтѣбааны иаххѣозар, ареволиуциа калаанза пшьхатѣылан асоциал-экономикатѣи, аполитикатѣи ѣагы-лазаашьа зейцшраз, акапиталисттѣ сизьказаашьакѣа ашьхарыуаа рыцѣтазаара ишалаѣѣѣѣ, аѣажѣлар рмасса, рпролетартѣ хдырра маѣ-маѣ ишѣыхоз, Ленин игвардия

исиаз арволиуционерца рказшыақаа шышыақәгылоз
ухәа раарцшра ауи изызку Хачым ироман «Шогъемы-
кәаа рабшытра». Абри апроблематика дазелымхан ашә-
кәыооы алитература акны рацхятәи ишыаа ансихига –
иповест «Аслан» анацита нахысгы.

Хачым Теуна ироман «Шогъемыкәаа рабшытра» са-
хьаркыратә сибыташыеи идеиатә цакылеи излеизааигәоу
мачым аурыс классик А.М.Горки иаццамта «Артамоно-
ваа рус».

Хачым Теуна 1971 шықәсазы ироман «Шогъемыкәаа
рабшытра» азы ианашьан Кабарда-Балкариатәи АССР
Ахьынтқарратә премиа.

Адам Шьоцъанцыкэ (Адам Шогенцуков) (1916–1995)

Адам Шьоцъанцыкэ апост, апэкэыооы дииг 1916 шыкэсазы. Далгеит Кабарда-Балкариатэи арцаоратэ институт. Такэы аамта иара абри аинститут акны рцаоыс аус иуан. Далахэын Ацъынцътэылатэ сибашьра ду. Ианашьоуп ирацэаны ахамтакэа. Аибашьра ашьтахь аус иуан атцаарадырратэ институт акны, ареспублика акультура аминистрс, ажурнал «Ошхамахо» аредактор хадас, апэкэыооцэа Реидгыла ахантэаоыс. Адам Шьоцъанцыкэ апцхыза иргыланы дпост-лирикуп. Уи итижъхьсит ирацэаны ажэсинраалакэа реизгакэа.

Адам Шьоцъанцыкэ аус иусит иара убасгыы апроза жанр асгыы. Рацхыазатэи иажэабжъкэа иреиуоуп «Агэаара» (1939 ш.), апартизанцэа ирызку ажэабжъ «Рацхыатэи ашьаца» (1941 ш.), аповест «Сафиат лаацынра» (1956 ш.) . Иара убас «Амшцэгъа алагамтаз ицхо амра», «Уара ухъз ихъзысцоит» убас егыртгыы.

Аповест «Сафиат лаацынра» асиужет даара имариоуп. Арака инагзахоит акабарда тыцха лгэахэара уи итахазлашья дызлацэагэоз атрактор ныкэцаохоит, далацэагэоит, агэра лгоит ахэса «ахацэа» иреицэаны аус шырымуга.

Сафиат абзиабара цкъа, ауаоытэыюса дхаразкуа ахпатукэпаратэ цэанырракэа, ажэытэра апэынха-мынхакэа ркажъра, асыц аамта иаанаго апстазаара ашэагакэа патула рыкэныкэара, апцхэыс ауаажэлар реилазаарацы тыцс иаанылкыло ухэа абарткэа зегыы ибзианы силылкааусит,

агэыгра дузза лызцэырнагоит. Ари аповест асы ибзианы иаарцшуп иразу, ихараку, афольклор атрадициақәа ирхылцыз ауаоытэыосатэ сизыказаашьақәа. Аповест тема хадасгы иамоу акабарда тыңха Сафиат лхаессахыала ашәкәыооы иахирбоит Кабарда-Балкариа акыта аыц цстазаарахь амәа тбаа шылнахуа, ажәлар ркультура аәа-зара ахаракра аиааирагы шаго.

Ажәакала, ашәкәыооы Сафиат лхаессахы ала иаа-ирцшусит ахапа акала ицамхо афырцхэызба гәеицамк проль, атаацәаратәи ауаажәларратәи цстазаараы.

Хых ишазгәагоу еицш аповест ипрозатәу апоема аәа-зара акынза инагоу астетикатә хатабзиарақәа ҳаракуп. Абзиабара ауаоы иказшьа бзиақәа рыхьчареи реихаҳареи иазкуп Адам Шьоцьанцыкә ҳазлацәажәо иповест «Сафиат лаацынрагы».

1963 шықәсазы ажурнал «Ошхамахо» асы икыпцхын Адам Шьоцьанцыкә иповест «Залина». Аракагы автор лирикк иаҳасабалала избоит аморал-етикатә казшьа змоу апроблема. Аповест атема азкуп гәартылатәи абзиабара ду, иахьатәи аамтазтәи асар рыбзиабара. Ирылшома иахьатәи асар иаалыркьаны рыбзиабара асацхьа ицәырцуа акрызцазкуа ауадаорақәа риааира. Изалшома ажәытәтәи ацәынхамынхақәа бзиа иеибабо рынасыц иацырхагахар? Абарт азцаарақәа ықәиргылоит автор исацхьа.

Аповест ацакы аилкаара мариоуп. Икәышу, згәы аарту Залина бзиа дылбоит ақәыцш Мусаби. Иаргы убасцәкьа атак каицоит. Бзиа еибабо даара икәыцшқәоуп, урт еихау ацарайурта иазхәышусит. Аха Залина лыбзиабара иеазцәылхны дашьтоуп знапы цқьам, аколхоз аферма аихабы Хапача.

Залина лашьа Назир, ишыкалах здыруада, Хапачеи иареи еиоызцәахоит. Назир дгәыцуан Хапача хьаадабаада аунитверситет аталаразы акрызцазкуа ақьаадқәа

изицшаап хәа. Аус убраанза инеит, Назир дицхрааусит агмыг Хапача инапы злаикыз ахәымгараҕы. Залина лымцарсра акны амцарсцәа ирықәмакаруа, русқәа удаохо ианыкала Залина лабду Каншао (Залина атаацәа лымазамызт) азгаб дазааигоит лхатә гәацхарала дыргазшәа арзахал ләыртә. Абырг дацәшәон аус азбарта акынза инеир хәа, уи Назиргы ицырхаган, насгы Хапача итынхацәагы дрыцәшәон.

Ажәакала, Залина иуадаоыз атагылазаашыа гәгәа дтагылан, ишылтахымыз дицоит бзиа илымбо Хапача.

Аха Мусаби дыкәцоит. Залинеи иарей рыбзиабара ахчаразы. Уи ицәтәымун адат ацәынха-мынхақәа. Хапача димпыцижәжәоит бзиа иибо атыцха.

Атыхәтәаны Мусабии Залинеи сицыкалоит, урт насыц рымоун, инарыгзоит исахцәаны иказ рыцстазаара.

Адам Шьоцъанцыкә еитах апстазаара акны ицқоу, иццзоу, инеитцыху, ихараку алирикатә бжы ахацаны иоусит ари аповестгы. Уи автор ипроза иаказшыоун. Амала, егырт ао-повестк излареицшым, ари аповест акны ицәгәоун апублицистикатә хыцхыртақәа.

Залинеи Мусабии рыбзиабара цкәеи, доухалатәи рыоазара ахаракырей, апстазаара ыцахь асар раапхьараҕы апыжәара агоит.

Иара убас иазгәататәуи Мусабии, Залинеи, Каншаои реицыла, имшәазакәа рацхьакатәи рпланқәа реиҕкаара.

Адам Шьоцъанцыкә алирикатә цәа зыкәынхәхәы икоу иповестқәа асар иахьатәи рыцстазаара аарццра иазкуп. Ашәкәыооы арака иааирцшуеит асар рдоухатә беиара, урт аиаша рыхьчоит, ирнышәом амци ахәахәси.

Иазгәахамтар залшом, адыга шәкәыооы Адам Шьоцъанцыкәи ацсуа шәкәыооы Алыкьса Цьонуси симаздо акы акәны икалаз урт рпоемақәа «Апстазаара иацу», «Ашьеи абзиабарей». Аопосмакгы цәахәа-кацшыны ир-

ианыз абыза «Гәларшәагас, сашьа изын – Азима».

Цшьяала изамоа инахьыжжуан илагырз. Ихәыщрақәа дыргәылахар хәа ишәоушәа, айбашьра хлымзаах цстхәаны адгьыл инахатәон.

Абасцәкьа акәын ацстазаара дышцнашәоз Батал Смырбагы:

«Атынчра збодаз,
Атынчра абаказ, ауабы ишья ахькашуа.
Афронт ахәаа икәмацәысуан,
Абцъарқәа гәынқьуа.
Уа зсалдатра фырхацароу
Иназыгзоз зтоуба,
Дрыщны днеиусит Батал Смырба,
Ацсынтәыла аца».

(А. Цьонуа).

Зкәышпра зхьыкәкәоз арцыс айбашьра дыкәнагалеит аукраина дгьыл ахь. Арака ауп рацхьаза акәны иабцъар ауабы икәкны дахьхысыз. Цсеивгарак анроулак, Батал ихәыщрақәа ицсадгьыл ахь диаргон. Гәкаҳарак инмырцшыкәа итаацәа рахь иоуан асалам шәкәы:

«Сан бышцакоу? Саб уеибгоума?
Кама хәыц – сахәшья?
Ишәцәыззауам зегьы шәыгәхьаазгоит,
Схәыцра шәыщуп, шәгәыцра сыщуп
Иахькатәауа ашья.
Уахгьы-сынгы ара.
Сыбла ааихьысшыр,
Сыцхыз иалоуп хара ххәыштәара...
Сан бымгәыроан. Саб усцәымшәан,
Ишәартазаргь абра,
Лассы-лассы шәышәкәы соулар

Шпастаху сара!
Исзыжэыюла ыщс икоу
Җара х-Апсынра...»

Исалам шәкәи айбашыра иахганы, ипсадгбыл ахь амоа
икәлон...

Айбашыра шпац ишон. Дцак даеа дцак ашытанеиуан.

Ад. Шьоцьанцькә ифырхаца Аслан дызлаз архәта
Орлов инапхгарала дырфагь ага исагыланы айбашыра
иасын. Аслан азәазәала ибызцәа ивыршыаауан. Адгбыл
иесакратәны, ага дцәыцатәаны дахьхысуаз ахыбрахь
дхәазо исынсеихсит. Ииулакгы уи ахыбра цижәсит, псеи-
вгарак камцакәа дфагылеит дырфагь. Илацш наиқәшәсит
агацәа руазәк. Уи Аслан икомандир Орлов иахь иабцъар
ахы ирхахьан. Мгеимцарак иалагзаны икомандир днаи-
цыххылеит, иткьаз ахгы иара икәшәсит.

«Слегка кочнулся, улыбнулся странно, Упал, окончив бранную стезю. Орлов выстрелил в фашиста Кто убил Аслана, От гнева разрядил обойму всю».	Мачк дааблакьан, нас дыччашәа кайцеит, Аха иҗезнымкылт, дкахаит афырхаца, Аслан дызшыыз уи афашист икәкны Орлов деитамхакәа ихымца зегь ихикьеит.
<i>(перевод Ад. Шогенуков)</i>	<i>(евт. А.Л. Жышҗа)</i>

Орлов ирхәтеи иареи ирымаз адца нагзан. Акомандир
Аслан ицьыба итаз афотосахьеи асалам шәкәи аатигеит:

«Сергеи Орлов достал письмо и фото, На девушку взглянул, что брата ждет.	Сергеи Орлов асалам шәкәи, афотосахьеи аатиган, Зашьа зацә изыцшыыз атыцха дналҗацшит...
---	---

Не было притягательное что-то	Уи лыблакэа урыддырхалон,
в ее глазах,	Лыщымышкэа ажэцыскэа
В ее бровях взлет.	реицш ицыруан.
<i>(перевод Ад. Шогенцуков)</i>	<i>(еит. А.Л. Жьыңха)</i>

Аслан ари асалам шэкэы ашытра дахьахьымзаз даара игэы инархыт Орлов. Аха дырфаагь еибашьран. Аслан дназлаз, итахақаз зегьы аиашьаратэ цсыжыртасы анышэ иамардеит.

«В могиле братской их	Азеицш хатгэынағ анышэ
похоронили	иартеит,
Без громких слов, надгробий	Шахатс ирымаз апта зацэкэа
и венка	ракэын.
Плывущие с востока облака».	Ажэа дукэа хэамызт, ашэт
	шытцэрақэа шытатамызт,
	Абакагы ргыламызт,
	<i>(еит. А.Л. Жьыңха)</i>

Урт амшқэа кыр хара инаскьахьан, аибашьра ахэаақэа Берлинынза инеихьан, убрака ауп дахьырхэызгыы Сергеи Орлов. Аибашьра дызтанаргылаз зегьы ихганы аиааира мшы акынза днеит.

Даса мыкэмабарақэак дрыкөшэон даса фырхатцак Батал Смырба. Батал дызлаз архэта аға итанкқэа иреагыланы аибашьра иафын. Арткэацгақэа иманы урт дыреагыланы ддэықэлеит Батал. Руак ацжэара илиршеит рацэак изааигэахаанза. Аха иацхьакала дасак ижэлан иааиуан. Адгьыл длықэисит уажэы-уажэы дыркьацны ихысуама ухэартэ сицш ишэартаран. Арткэацга ақэыжьра дахьзеит, нас деикэзырхараны иказ атабаи дтаиазаап:

«Ицсны ибзахаз шыауардынцас,
Ергьхэа деихан, анышэ далцит имч гэато азныказ,

Даашанхан имаха-шьаха днаха-аахсит,
уажэазы деибган,
Инсеишьит инасыргуца
Дацацшуа жэоан!»

Уи ашьтахь цытк мырцыкэа, аштаб ахь ицхьсит. Ара уи рацхьатэи идца иртеит. Цшьоык, азэык еицш еицны ага ицха ацжэаразы инеиуан. Егъа удаора рзаццазаргъы инарыгзеит рыдца.

«Абар ынтэуп Батал Смырба
Дпартизануа уа.
Дацълоижьтэи ага итилае
Аацынтэи аса.
Уи иарцысра атэымтацэкъами,
Ицъацъауа ицаца,
Ибзиабарагъ асацэахуама,
Иара атэы камца.
Апратизан згаб Саианко Нина,
Лыблақэа тыцхо
Игэы дталсит,
Игэы дтыцуам,
Агэыбылра мцахо,
Аха жэала хэашъа изатом
Ус ишиказшьоу.

Ари ацхэызба қэыцш аибашъраеы лбара Батал изы ахъаа рацэа ацын. Уи данлыхэацшуаз, ибла иаахгылон ионра, иашта, итаацэа. Батали Нинеи рцэанырра иаарыкэыршаны иказгъы еицгэартахан. Ркомандир Божко Батал днаицхан иеихэахан, Нина уи иоызара дшацсоу, даргъы чарак рыздырхиар шахэтоу атэы. Батал икомандир иажэакэа ртакс ус ихэсит:

«Спәыхәоит са саташәымцарц,
Миха Иван-ица,
Батал даахәыцит дамацхашьо,
Атак ихәарц зба:
Итабуп ас ҳахьельшәкааз,
Аха ачара – мац,
Ачараура айбашьра ашьтахь
Ацсны ҳахьзап!..»

Иаалыркьаны архәтақәа ироуз адцала, рыматәа сизганы даса бнак ахь ицар акәхоит. Уа зегь рылымкаа, Батал иргьлоит қьала хәычык, мшьямбала ишышны. Рөызцәа ацәы алацо, Нина лзы ауп ихы ацабаа заирбо хәа алаф рхәон:

«Убри ашьтахь
Хара имгакәа, амаза аахтны
Батали Ниней рөызцәа ааицәажәан,
Уа рхәыштааракны рразкы сибыртеит,
Ирызгәдуу, тынч иааилатәаны.
Абна сиужьра ыцырцәажәо
Тынхара рзуны...»
«Батал Смырба аға итилас
Дарзыжәит ашьаура
Уахгы сынгы изеицшны
Дацәымшәо ацсра.
Ниней иарей мышкы еибамбар
Рзычхауазма шьта,
Ниней иарей таацәарак ракәны
Рееидыркылт убра».

Нина лцәа ахшара далашәахьан, уи Батал еихагы иғәы артынчуамызт, ицстазаара дшақәымгәыцуаз моашьо Нина абас сицш леихәсит:

«...Аиааира аамта сахьымзакә
Ибдыруеи стахар,
Сани саби
Сахәшьа Камеи идырха схабар.
Сыхьз зхәаша цеик диргы,
Ицсынцры моа зба,
Стаацәа ахьынхо басхәахьейт
Мышкызны ддырба!..»

Ус ишыказ, ага дырсоагь иеырбаацсны дрыжәлейт, аха сыхарак апһарта итагылаз Нинеи ахәцәеи ракәын. Урт ирымариашаны ауп атанк ахы рханы ишаауаз. Ари збаз Батал арткәацга кны атанк иеацеижьит.

«Афырхацеи ацсәәахай
Ааисагылейт абра,
Афырхацеи ацсәәахай
Ирзыцшын ацсра, абылра.
Ацша иуьууаз хлымзаахха,
Икәыюуан адәы.
Шәәцхәара рызнауазшәа
Уа итахаз зәырсы...»

Еилгейт аибашьра. Зыцсы таны еиқәхаз рыюныкақәа рахь ихынхәит. Нина дук мырцыкәа хшара длоуит. Уи дычкәынан, Батал ихьзылцейт. Дырсоагь хаштра икәымкәа ицсы талеит Батал Смырба. Нина есымшааира лгәы ицаххуан Батал иажәақәа. Уи итаацәа рахь дцар лтахын, аха агәыцъра лцәыуадабын. Лара илдыруан Батал итаацәа рычкәын избәхә хәа акгы шырызымдыруаз. Нина амәа дықәлейт Ацсынтәылака.

«Лара лзыхэан асарьщусит
 Ацсны агэыбылра,
 Лара лзыхэан игэырцшаагоуп
 Ацсныка аара.
 Ахэычи ларей ирзыщшыми
 Гэыграла аеырхиа,
 Агэырсеи агэыргъарей
 Зтало амзырха!»

Мачк дасакала имоапысит Аслан Беканов итоурых. Акомандир Орлов айбашьра анеилга Аслан итаацэа рахь дцеит. Аоны дахьнеиз Аслан иахэшья Азима лыпца лакэын иказ. Азима лан данааи Орлов Аслан исалам шэкэы ритеит, иагърейхэеит уи итахашьахаз. Ари аоната иамаз агэакра даса гэакрак ацлеит. Азима лыпшэма айбашь-рантэи дзымхынхэит, уи иацлеит Аслан итахарагъы.

«Казалось время вечностью	Аамта аангылазшэа ибон
Сергею,	Сергеи,
Пока они рыдали обнявшись,	Урт гэыдеибакылан
И перед мертвецом благоговей	иахынзацэыуоз,
Друг друга утешали –	Апсы ивараф итэаны,
Жизнь – есть жизнь!	Рыгэшэа еибырхэон зыцсы
<i>(перевод Ад. Шогенцуков)</i>	тоу–
	Ацстазаара – пстазаароуп...
	<i>(еит. А.Л. Жьыцха)</i>

Орлов дахьыхынхэуаз имамызт, иашьцэа быцья тахьан, иан дыцсхьан. Занаатла Сергеи дтрактористын, аусура апшаара изымариамхсит. Дагьяангылсит Аслан ионатафы. Азима илцэыуадафын агэылацэа рцэыцацэа-жэаракэа рычхара, аха лашья ибыза лара даргъажэоаны даалывагылсит. Егъа лхы лжбарц иақэылыкызаргъы, уеизгъы Сергеи лгэы изцон.

Ашәкәыҕы ипрозатә рҕиамтақәа, акабарда проза иу-
закәымтхо иадхәалоу хәтақәоуп, уи илашоу, иоригиналу
акабарда литература атоурых адакықәа ирнылоит.

АЧЕРҚБЕС ЛИТЕРАТУРА

Ачерқбес литература, хыхь ишаххәахьоу сищ, адыга литературақәа ируакуп. Уи иит, иеисит, иҕбацит, иахьагы аизхара амоа иангылоуп Карачы-Черкестәи Ареспубликасы.

Ачерқбес литература егырт адыга литературақәа рылымкаа чыдарас иадубало – ахы инаркынгы уа еиха ацыжәара рыман апрозатә жанрқәа, иара убасгы адратә пцамтақәа. Апоэзия акыр ихьшәаны ауп ишцәырцуа. Убас икан, иаххәап, абаза-черқбес шәкәыооы Т. Табулов иписсақәа «Зули», «Зарылиа», Х. Абуков иажәабжықәа, ифелистонқәа, ироман «Инцыкь ахыкәан» (1930 ш.), Магомед Дышсков иажәабжықәа, иписсақәа, ироман «Ашәапшь» (1930 ш.) ухәа егыртгы.

Ачерқбес литература заатәи аццамтақәа ркны иаарцшуп ачерқбес жәлар асоциалтә хақәитразы рықәцара, изнылаз апстазаара сыц амоа азыргара.

1930–1950-тәи ашықәсқәа раан жанрла, тематикала акыр асартбааит ачерқбес литература. Ицәырцит арәиаоцәа ҕарацәа. Апроза инаваргыланы аизхара амоа ианылт апоэзиягы. Арт аожанркгы реы 30-тәи ашықәсқәа раахыс қәсиарала аус руан иаалукааша ачерқбес шәкәыооцәа Абдулах Охтови Хусин Гапокови. Лагала дуны амилац литератураҕы икалеит А.Охтов иповест «Асиац лхахә», ипоема «Бела Лыцста», Хусин Гапоков илирика, ипоемақәа «Ашьха пхәызба», «Аибашьра ду ашьтахь», иповест «Аби аҕей» ухәа егыртгы.

Хазну аамтазтәи ачерқьес литература иахатарнакцәоу абаохатәра злоу ашәкәыооцәа рөымтақәагы инартбааны ацхәаоцәа ирылацәахьсит. Апрозаикцәа С. Хатунов, М. Адамоков, С. Мисроков, М. Ахметов, Х. Братов, апостцәа А.Ханфенов, А.Ахметов, В.Абитов, Б. Тамбиев ухәа жәпаоык егыртгы.

Уажәтәи Акарачы-Черқьестә республикаҕы жәйтәнатә аахыс сигәылацәаны сидынхалоит ачерқьесцәа, акарачқәа, абазаа, наоҕеаа.

Иаарыкәыршаны икоуп ирхамыштуа ртоурых адакьякәа зырпабыргуа рзиас иацәа Кәбина, Теберда азиаскәа, итынчым Зеленчук Дуи, Зеленчук Мачи.

Абарт ашьхақәа рҕы иит аспикатә хәамта шьахәкәа адауацшықәа Нартаа ирызкны.

Ачерқьес жәлар ақәылацәа иреагыланы ианыкәпоз аамтазы урт ашьтан аурысцәеи дарей реиоызара, агәыгра рыман ацхыраара рыртап хәа. 1557 шыкәсазы Акабарда-Балкариа, Адыгьҕеи, Карачы-Черқьҕеи Урыстәыла иадлоит. Ари хтыс дуны икалеит Нхыц-Кавказ ажәларқәа рыцстазаараҕы.

Урыстәыла адлара иабзоураны, игәгәахсит, аэкономикатә, аполитикатә, акультуратә сизыказаашьақәа.

Хәарада, аракагы икан ашьхарыуаа ацарадырра, анаука ракәгара азы иофициалтәу, ахратәра аколониалтә шовинисттә политика имоацнагоз аицәкыарақәа, урт иреагыланы, Нхыц-Кавказтәи ажәларқәа ринтересқәа рыхчаразы ақәпара. Ачерқьестәыла Урыстәыла адлара апрогрессивтә пакы аман. Аурыс царауаа, ашьхарыуаа рцарадырра аизхаразы ацхыраара икарцоз адагы, дара рхатақәагы ирцон урт рбызшәа, рцаскәа, ртоурых. Иазгәоумтарц залшом аурыс царауаа, алингвистцәа шазелымхаз адыга жәлар аоыра ацара роуразы имоацыргоз аус дукәа. Шегрен, Лиулие, Берже, Услар, Лопатински рымч-рылшарала, Урыстәыла

акцилизациеси аурыс царауаи ирыбзоураны ицөйрцуа иа-
лагеит арцаоцөа, кабардаа, ачеркөсөцөа, адыгьсиаа рхатар-
накцөа – Шора Ногөма, Умар Берсеи, Казы Хатажөыкөа,
Талиб Кашежев убас егыртгы.

Шора Ногөма сицырдыруа иусумта «Адыга жөлар ртоу-
рых», адаггы 1840 шыкөсөзы итижбит «Адыга литература
алагамта апкаракөа» хөа апшөкөы аурыс графика шыатас
иатаны. Аха рыцхарас икалаз ах инапхгара сицанакьсит
ажөлар рмассақөа рсы ари айдеиа рыларцөара. Ус сицш
иказ ацынгылақөа апырнахит Октиабртөи арволиуциа.

Асовет мчра иацнаркөкөсит ахратөра икөнаргылаз
ажөлар рсибызара апыкөсыларақөа, иацнацеит иреалтөу
атагылазаашыа маншөалақөа ажөларқөа рекономикеси
ркультуреси арсиаразы.

Ишыакөгылаз амчра сыц Урыстөыла амилаткөеи ажө-
ларкөеи рзинкөа еикаранатөит. Урт ироуит алшара рми-
латтө економикеси ркультуреси реизырхаразы.

Ажурнал «Революция и горец» асы ианылон имачым-
көа аматериалкөа атөыла аекономикеси акультуратө ргы-
ларақөеи ирызкны. Ажөакала, асовет мчра иабзоураны,
аурыс жөлар рыцхыраарала Нхыц-Кавказ итышуа иала-
геит ажурналкөа: «Ацба», «Апионер», «Ахатөы бызшөа»
уб. егы. Ажурналист Озов Нух иөит анбаншөкөы адуцөа
рзы «Анхаөы аколнхаөы имөа».

Меижьарада, рацхьазатөи апшөкөкөа апшьауаө – ила-
наазон ауаөы исоциалисттө дунеихөацшышыа, ишыакө-
наргылон ауаө сыц иаазаратө методкөа.

Ускантөи ашыкөсөкөа рзы апшьа тыцха илызку атема
ачеркөсөс литературасы иацызцаз дреиуоуп Татлустан Та-
булов. Иара убас уи дазельымхан апарадырра ижөлар ры-
ларцөара. Убри акнытө уи иеазишөөит анбан аиқөыршөа-
ра араб графика шыатас иатаны абазеи ачеркөсөси бызшөа-
көа рыла. Аха рыцхарас икалаз, уи алфавит алашарахь

изцэырымцит ахархэара амоуит. Асовет мчра инанагзеит Табулов игэахэтэы. Асовет мчра ашыақэгыллара ашытахь уи аус иуан аулқэа Ельбурган, Цсыж, Инцдыкь-чкэын рсы. Аус иусит арцага шэкэқэа абазеи ачеркьсеи бызшэақэа рыла реикэыршэарасы. Уи сикэиршэсит рацхьазатэи анбан шэкэы ихатэы бызшэала (абаза бызшэала), асырцштэы рацэеи, асахьақэеи ажэабжькьақэеи, абзатаратэ очерккэеи аццаны.

Т. Табулов исахьаркыратэ реиамтақэа иреиуоуп аписсақэа «Зули» «Зарылиа» аинсценировкақэа «Аусуои анхаои», «Ажэи асыци», «Алашареи алашыцареи» уб. егы. Апосмақэа «Псыж», «Ельбурган», ажэабжь «Цьалдуз», иара убас иажэсинраалақэа, иажэабжьқэа. Урт рыдагы, Т. Табулов исахьаркны, аус рыдуланы икалам ицихит имачымкэа афольклортэ текстқэа. Аписса «Зарылиа» асы иааирцшуеит ажэытэ афеодалтэ, апатриархалтэ аамтазы ахэса ртагылазаашьа. Анаосан, аписса асы иаарцшуп «Зули» ашыха тыцха лтагылазаашьа асоциализм аргыллара актэи ашыкэскэа рзы.

Т. Табулов инапы итыцит иара убас анаукатэ усумтақэа: «Ацынгылатэ дыргақэа ачеркьес бызшэаасы», «Абаза диалектқэа ирызкны», «Абаза жэацкақэеи ацуфарақэеи», «Аурыс-абаза жэар» убас ицеггы.

Рацхьазатэи ачеркьес литераторцэаны, Апшэкэыооцэа Рейдгыла иалахэылацэаны икалеит ачеркьесқэа рганыхь ала Халид Абуков, Магомед Дышекков, Абдулах, Охтов, Хусин Гашоков ухэа уб. егы. Рацхьазатэи апоезиатэ еизга тыцуеит 1939 шыкэсазы, уака ианылоит апоетцэа сарацэа ражэсинраалақэа: Х. Гашоков, А. Охтов, М. Ахметов, М. Охтов, рыреиамтақэа.

1953 шыкэса инаркны итыцуеит имачымкэа аколлективтэи хаз игоу авторцэеи реизгақэа апрозеи апоезиеси рсы.

Апрозаикцәа азаатгылсит 30-тәи ашықәсқәа рзы сиха напыкла иркыз атематика: арволиуция, ақытанхамәа, аколлективизация, ашьхарыуаа асоциализм амәа раны-лара.

Ачеркәс жәлар аласстә сисагыларақәа җаңеуа, ажәы-тәра гәғәала изныруз рқабзқәа цсахуа, ахәынтқарра җыц аргылара иазықәаәәәаны иаакәгылт.

Абарт афактқәа рыла ишьақәгылоуп Гапоков иповест «Аби аҗеи».²⁷

Имачым ақытауаа аколнхараҗы цхзашала иаадрыхуаз, ашкол хәычқәа аҗаус реалархәра, сиуеицшым аус хкқәа ртәи зхәо, иахятәи ацстазаара җыц иазку ашәкәкәа.

Иара убас асахьаркыратә цамтақәа ирныцшусит аамта җыц иахылҗеиаз аймак-аиҗакқәа, аконфликтқәа. Ус икоу арҗеиамтақәа иреиуоуп апрозаик кәыцш Мухарбия Адамоков иповест «Аслани Мадинеи», Султан Мисроков иповест «Хаамтазтәи ацхәызба», иара убас егьырт ашәкәыәәәә рочеркқәа, ажәабжықәа сидызкыло ашәкәкәа.

Хыхь ишазгәахтаз еицш, арт арҗеиамтақәа аҗатә аамта аадырцшусит: аколнхара ацстазаара. Ажәакала, ажәытәи аҗатәи реидыслараҗы аҗатә аҗыжәара аргара ауп арҗеиамтақәа тема хадасгы ирымоу. Иалоу афыр-хаҗәагы ә-хырхартакны ишоит: ажәлар рзеицш инте-ресқәа рааста зхатәи цстазаара аҗыжәара азто ганкахьала ламыс цқьала аусура, даеаганкахьала, ажәлар рлахьы-нца лапазы ақәцара хықәкыс измоу аҗатә уаа.

Апост-лирик Алим Ханфенов ирҗеиамтақәа иахятәи аамтазтәи ачеркәсстә поезиәҗы иналукааша атыц ааныркылоит. Уи аибашьра ашьтахьтәи ачеркәс поезиә арҗеиәәәә, ахатарнакқәа дырузәкуп. Апоезиатә сизгақәа хца дравторуп. Рацхьазатәи исизга «Рацхьатәи ашьаҗа» ианы-

²⁷ Гапоков Х. «Отец и сын». Черкесск, 1963 (черкәс бызнәала).

лаз иажәсинраалақәа ирныцшуеит икәша-мыкәша икалаз аитакрақәа дшыхараркуа, агәыцра дуқәа шицәырырго. Анаостәи исизгақәа ирнылаз апоет илирикатә жәсинраалақәа реихарак азкын, ачерқьеси аурыси жәларқәа реиҕызара. Ицоит айбашьра. Ихәу арцаҕы дылажьуп асы:

И, замерзая	Дыхьтшьуа дшыказ
Вдруг старика увидел:	Абырг дылбеит:
Был он в плечах –	Ижәахырқәа тбааза,
Сажень косая,	Илиа Муромец ухәап,
Ну впрямь-	Ицсыц алагаагара есаaira
Как Муромец Илья	икәадахоит.
Дышала грудь, все тише.	– Саб! –
– Отец! –	Ғыстит аәа сшалаз.
Позвал я в полусне.	Уи аурыс бырг иахан,
И русский тот старик услышал	Дсыцхраарц иҒааихеит.
И поспешил на помощь мне.	

Ачерқьесқәеи аурысқәеи реиҕызара ахьцхьрта, ашәышықәсақәа иргәыласоуп хәа азгәато апоет ихәоит:

...Давно,	Ажәйтәзан
Когда чинил насилья...	Мшыннырцәтәи ахан
Заморский хан в моем краю,	данхақәла,
вот так	Ғақәихьрц итаһны,
Великая Россия	Урыстәыла дузза
Спасла Черкесию мою.	Сыпсадгьыл еикәнархеит.
	<i>(еит. А.Л. Жьыцха)</i>

Иазгәатәтәуп, апоет иахьатәи аамта асахьа тызхуа иажәсинраалақәа. Арака уи ицәыригоит ажәлар рхатарнакцәа рхаҒсахьақәа, ачерқьесцәа рфольклор акынтәи айсырцшрақәа, ацсабара асахьақәа, ашьхарыуаа рыбзара атәы зхәо апоет изгәакьоу апсизажқәа, амилат рхаҒра аазырцшуа, символра зуа ахаҒқәа.

В горах родился я и рос,
Играл ребенком у ручья
Черкесия, ты жизнь моя!
Впервые «Нана» произнес –
И познавал свои края.

Ашьхараҕе сиит, исызхаит,
Схэычны азиас амцан
сыхэмаруан.
Адыгатэыла – сыпстазаара!
Раҕхыаза «Нана» хэа
ахьысхээз,
Сыдгылқэа ахьыздырыз!
(*еит. А.Л. Жьыңха*)

Хэара атахума арака аитакрақэа, ахаҕсахьа ҕыцқэа, аныцшусит. Ажэсинраала «Амза хаҕэ» аҕы ачеркҕес тыцха бзиа илбо амза хаҕэ лзааигарц идьлцоит. Асовет уао, ақэыцш, ацстазаара ҕыц иалиааз ауаоы изы икам-зароуп дыззымиааиуа, имч зқэымхо цықэсыларак хэоуп ари ажэсинраала иахэо:

Ты красиво пошутила,
Только шулки в сторону,
Какова в народе сила,
Если это в пору нам!
Верю я , не будет чуда,
Если (Эх, легко вздохнул!)
Лунный камень сам добуду,
Привезу тебе в аул.

Ипцзаны алаф набхэан,
Аха алаф уажэ иаамтам.
Ажэлар закэы мчузеи ирымоу,
Уигы хара иҕалшозар!
Агэра згоит нашанак шыкам,
(«Ех» хэаҕь дынкэыпсычхаит
ус)
Амза хаҕэ ахьыкоу сзыцшаар,
Ба бахьыкоу ибзаазгар.
(*еит. А.Л. Жьыңха*)

Апостцэа ҕарацэа рабицара иацанакусит В.Абитов, О.Хакунов, Х.Братов, А.Черкесов, Б.Тамбиев уб.егь. ачеркҕес поезиа иаларгалеит иҕышу ацэахэақэа.

Урт рпоезиатэ рҕиамтақэа рҕы иаадырцшусит ирыз-гэакбоу апоезиа иналукааша апостикатэ традициакэа.

Иаарылукаартэ икоуп, В. Абитов ипоезиатэ рҕиаратэ моа. В. Абитов ипоезиатэ рҕиамтақэа зегьы ифольклор гэакба ахьыцша рнубаалоит, ихадаратэны иаликааусит асоциалисттэ эпоха иалиааз ахаҕсахьа ҕыцқэа ирныцшуа

айтакрақәа. Еиуеицшым тематикала иоу (атынчра адуней зегъы асы, ажәларқәа реиоызара, ауаа ҫыққәа, Ленини апартиси ирызкны, асовет ҫыроцәа афырхацәа ирызкны) иажәэинраалақәа цоа рымам.

Апоег игәы цыхцыхуа дазышәахәоит аамтаҫыцазтәи ашьха тыцха лыцшзара, иҫахуп, имцсыц ажәлар рхәамта, назаза еицakra ақәымзарц зыцшзара уаткәо Нартаа ртыцха Адиух лхаҫсахьа. Апоег игәаанагарала, еа аамтак еицшымкәа идырлашоит илегендатәу Адиух лнацқәа ашьха зиас Инцбыкь ахықәқәа. «Мап, дымцзеит, лыцсы тоуп Адиух, – ихәоит апоег иахьатәи ашьха тыцхацәа рзы. Ачеркьес литератураҫы апроза еицш, апоезиагы ашьақәгылара амоа иануп. Ашьхарыуа тыцха илызку атема иахьанзагы иактуалтәу зцаараны иқәгылоуп. Иуадаоуп, ацхәыс лпоезиатә хаҫсахьа иазкны иахьатәи аамтазы аепитет ацшаара хәа рыцхьазоит ачеркьес поетцәа ҫарацәси урт рацхьагылаоцәси.

Пятиконечные звезды,
Звёзды, горящие вечно,
Путь трудовой освещают,
К счастью народы ведут.
Голос Кремлевских Курантов
Нас вдохновляет на подвиг,
Пятиконечные звезды
В светлое завтра зовут.
Нет больше и величественнее их,
Днем и ночью дающих нам свет.

Апстазаара акны сицш, ачеркъес поезиасгыы иналу-кааша атыц ааныркылоит апхэыс лхақәитра иазку амо-тивқәа. Иара убас, автор заатәи иажәсинраалақәа рсы хшыюзышьтра ритоит аибызара атема. Уи рныцшусит ажәсинраалақәа «С.Киров иахь», «Маиаковски иахь», «Ча-паев иахь» уб.сгь. Арака автор иааирцшусит ашьхарыуаа аурыс жәлар рахь ирымоу абзиабара.

Апост иажәсинраала «Сентиабртәи амҕа» акны ихы иаирхәоит атрадициатә казшьа змоу, амра апоезиатә хаҕсахьа, алашара, апхарра, агәыразра иасимволуп хәа. Апост рацхьатәи ипоема «Аибашьра ду ашьтахь» акны апһәа рзихәоит аибашьра ду иалахәыз Апсадгьыл ахы иа-кәитытзтәыз, аиааира згаз уи ахьчаҕцәа.

Апост ипоемаҕы иубартоуп ихәычра шыкәсқәа раан иахахьаз алегендақәа ирылоу аҕәса рхаҕсахьақәа рахьтә ан (Даду) символра зуа хаҕсахьаны дшаарцшу.

Ачеркъес цхэыс Даду амыкәмабарақәа дзыкәшәаз зе-ггы лышьтахька иныжьны мацк апсеивгара лызтаз Асовет мчра аиааира далагәыргьон. Лычкәын зацөы Али дизгәду-уп, игәы шьтылхуан, лыцшәма (аграждантә еибашьра иа-лахәыз) инышпәынтра камыжкәа аул аҕы дыкан. Абрака ауп Даду иахьлыхьаз аибашьра ду. Лычкәын зацөы имҕа

ныхэаны Ацсадгбыл ахьчаразы днаскьалгоит. Аул иалаз аҕаҕа лычкэын иуатах асы ицэахны имаз Асовет мчра абирак кныхны икарыжбуеит. Даду илулак абирак азы злаарго акэмаан итацаны ақытсовет ахантэабы иахь илгоит. Арака агэаҕра ду аалырцшуеит ачеркьес цхэыс, ашь-хатыцха Даду. Абар уи атэы зхэо апэахэақэа:

И будто кто влил в неё силу,	Азэ даалаган мчык
Разглядел ей складки морщин.	лылеитцазшэа,
Свернув, она шелк положила	Лыкчырақэагь цеит,
В старинный черкесский	дыцшзахеит.
кувшин.	Лбырфын ааикэархэны
В ресницах слеза задрожала –	илырэын
В тот час ей припомнился	Инталцеит акабарда кэмаан.
сын –	Лылагьрыз лыблақэа
И вырыла яму кинжалом,	инрықэлеит,
Что муж на черкеске носил	Ускан дьылгэалашэеит лпа –
	Лхатца икэымжэы иавакнахаз
	Ахэала адгбыл изылжит...
	<i>(еит. А.Л. Жьыцха)</i>

Автор апосмаэы ан ачеркьес цхэыс лфырхацара аар-цшуа иахирбоит ижэлар рморалтэ хаэы.

Ан лпа данынаскьалгоз асахьа абас иааирцшуеит Га-шоков:

Ты сердце укрепляй, как	Бгэы ргэгэала ахахэеицш,
звонкий камень, – Разлуку	Аипыртра баиааиуеит.
лишь ты одалеешь	Мачк ан лгэаҕы иаалашеит,
И на душе матери светлеет.	Даду лпа
И сына крепко к сердцу жмет	дылгэыдлыргэгэалеит,
Даду.	Ан мазала лылагьрыз лырбоит,
Она украдкой слёзы вытирает	Дычча-ччо лычкэын илакта
С улыбкой смотрит прямо	дтацшуеит,
в очи сына,	

Народ мой – сила большая –	Уа шәтахауеит.
Нельзя его победить	Сыжәлар рымч дууп,
Хотя и темен сегодня наш день,	Уи азә даиааираны дыказам.
Но солнце для нас взойдет.	Иахья хамш лашьцазаргы,
Если сердце моё будет биться	Амра мышкызны ихазгылоит,
И буду я жить,	Сгәы ахьынзеисуа – сыцсы
Я снова увижу счастливые дни.	тазаауеит,
Земля стонет под Вашими	Агәырғара амшқәагы збоит,
(немцами)	Адгьыл шәызкәу гәынқуеит,
И даже птицы прячутся от Вас.	афашистцәа!
	Ацарақәатәкья рәырцәахуеит
	шәхы инькәпшыр.
	(еит. А.Л. Жьыңха)

Автор ипоемаҕы зыкәрахь инеихьоу ацхәыс – ан гәым-шәа дааирцшуеит амилат традициатә кәзшья чыдакәа лнубаало, (лнашәа-аашәара, лесилахәашья, лцәажәара). Иубартууп лыжәлар гәакья, рдоухатә культура иахы-лцыз атрадициатә кәзшьякәа апоемаҕы уи дсимволны дшыкарцаз.

Ажәакала, Гапоков ипоема «Аибашьяра ду ашьтахь» аҕы Ани Ацсадгьыли рейкәытхара азалымшара азгәа-тууп.

Иара убас, Гапоков имоуп аибашьяра ашьтахьтәи атрадициатә тема шьатас измоу апоема «Ашьха цхәыз-ба». Арака автор иахирбоит Октиабр Ду иабзоураны, Ашьхатыцха лразкы дааузымдырыртә аешацсахуа.

Иазгәатәтәууп, ускантәи аамтакәа рзы июу Кавказ ашә-кәыооцәа рырсиамтакәа зегьы ишырнубаало ацхәыс лзиндара, лымчымхара, тауади-аамыстеи рәацхья ада-гьы, ашьхатыцха лаб, лашья, рәацхья дызкәитымыз шырацәаз. Ан лыцха ләахәы лызхәомызт, лхаца дицы-олар каломызт, иаархәоз налыгзалар акәын. Убас икан рабацәа, рабдуцәа ишьақәдыргылаз акодекс. Абарт

апасқәа рцыхәтәа пнацәсит Октиабртәи аревалиуциа. Апосма ацакы абас икоуп: Асиат, ашьхатыцха бзиа илбо ағар Халил димтакәа, лаб мчыла амал змоу ашьхауао атауад диитоит атныхца бзиа иоурц азы.

Асиат згәы мытрысуаз, ажәытә цасқәа хәаас имкыкәа илызбоит лаб икнытәи дзықәшәараны икоу шылдыруагы, бзиа илбо Халил диқәшәарц. Асиат лан, лхаца исацхәа лзинқәа шмачызгы, даара леазылшәоит аб агәра илыргарц дышиашам:

Узнала мать и обомлела:
– Довольно, старый не хочу.
Я век в семье молчала целый
Ну, а сегодня не молчу.

Ан ианеилылкаа – дшанхеит:
Иазхоуп, дажәуп уи,
дыстахзам.
Ара сааижьтәи ажәак
шәымасымкыцызт,
Уажә иааит аамта, уаха
сылшом.
(еит. А.Л. Жьыцха)

Аха ан лажәақәа хәаас имкит аб, длықәкааит: «Абас икоуп ха хабдуцәа рцас» «Абас икоуп хара хзакәан иаша». Абарт апасқәа, азинқәа зеггы аштәа итәлаз Октиабртәи аревалиуциа иацкьсит. Асиати Халили цоит Ар кацшыаа рцылара. Абар апосма ацыхәтәантәи ацәахәақәа:

А ночью, выскользнув из дома,
Подмышку узелок взяла
И по дороге незнакомой
Походкой быстрою пошла.
Туда, где отвесной кручей
Терялся красной роты след,
Туда, где мазком могучим
Вставал пылающий рассвет.

Цхагәыла, аоны дындәылцын,
Лымацәа хәцқәа аалгәйдкылан,
Дыццакы-ццакуа илзымдыруаз
Амәала лғыналхеит.
Уахь – арәаш кыдкьан
Иахьлеуаз ахьубартам,
Уахь – амра ангыло,
Ашьха ақәцқәа зегь

Кто тебе на подвиг к звездам	Аецэақэа рышка амѡа
отослал?	узаазыртыда?
Комсомол и партия	Акомсомоли, апартиейи роуп
Юрия растили,	Иури дзаазаз,
И народ советский силу эту	Асовет жэлар роуп уи амч
дал.	дуггы илазца.
	<i>(еит. А.Л. Жьыңҕа)</i>

Абас икоуп ачеркъес советтэ поэзия апионерцэа ируа-
зэку Х.Гашоков ирѣиаратэ мѡа.

Магомед Дашыкәа (Магомед Дышеков) (1902–1942)

Ачеркәс сахьаркыратә проза асиарси ашыкәгыларси Магомед Пшыкан-ица Дашыкәа ихъз иадхәалоуп.

Ашәкәыооы диит 1902 шыкәсазы Зеиуко аул Карачы-Черкестәи Ареспубликасы.

Магомед Дашыкәа 20–30-тәи ашыкәскәа рзтәи ачеркәстә интеллигенция дырхатарнакуп. Имачым илагала амилаттә литература асиараасы.

Дашыкәа такәаамта ачеркәстә газет «Адыгә псзүкә» («Ачеркәс цстазаара») асы аус иуан, иара убасгыбы рцаоы арцаоратә техникум асы. 1934 ш. раахыс СССР Ашәкәыооопа реидгыла далан. 30-тәи аш. азы уи итижъусит имачымкәа арцага шәкәкәа ашколкәа рзы. Уи рацхъазатәи иажәабжъкәа рсы атыц хада ааннакылоит аазара атема. Автор иажәабжъкәа ашкол хәычкәси, ашколкәранзатәи ахәычкәси ирызкуп. Дашыкәа рацхъазатәи ирсиамта «Ажәытәи асатәи школ» асы ахәычкәа идеилрикааусит ажәытәан агарцәа рхәычкәа ишрызныкәоз, ашколкәа шмачыз, ахратәра анапхгара имоацнагоз аколониалтә политика атәы ухәа уб.егъ.

Автор абарткәа зегыбы раарцшпразы сырцштәыс дааигойт Мусса хәычы – арсиамта афырхаца. Убри ахы иагъахъзуп «Мусса ирцара шымоацысуаз». Мусса агар дицоуп. Иаб имаз идгылы хәычы имтиир ада цсыхәа имоуит аус адиулартә сицш атагылазаашыа ахымамыз азы. Иара ихатагыбы акуллак ихәура дацагылоит. Ускантәи аамта-

зы зыкъобыла анхацѣа гарцѣа рхѣычкѣа милат силых ка-
мцакѣа разкыс ирымаз акулакцѣа рхѣура аталара акѣын.

Автор ирѣиамтаѣы иахирбоит Мусса акулакцѣа рхѣы-
чкѣа дышрыщашпышыуаз. Иазгѣситоит, иара убас, ачеркѣес
чкѣын ибаѣхатѣра аарцшра азы амазара ду шатахыз. Агар-
цѣа рхѣычкѣа рзы ашколкѣа рышѣкѣа ышаркаца ишаркыз.

М. Дашыкѣа иажѣабжыкѣа «Ахѣычы аазарта»,
«Ахѣыч бахча» ркны автор аазаратѣ тема ашыакѣыргѣ-
гѣаразы ихы иаирхѣоит асахьаркыратѣ ажѣа амыру-
гакѣа. Иара убас, М. Дашыкѣа ихѣычтѣы жѣабжыкѣа
рѣы ахшыѣзышытра амоуп акласстѣ кѣпара атѣма. Рац-
хьазатѣи ашыкѣскѣа рзтѣи ирѣиамтакѣа ркны сицш
М. Дашыкѣа анаѣстѣи иажѣабжыкѣа ркынгы акон-
трастра аусит ажѣытѣи аѣатѣи рѣисагылара. Хадара зуа
аперсонажцѣа икѣцуа ажѣытѣи иааиуа адунеи ѣыци ир-
хатарнакцѣоуп.

Ажѣабжѣ «Ахѣычкѣеи агарцѣеи» иаанарцшусит агар-
цѣа арѣволиуциа калаанзатѣи рыцстѣазаара. Арака иаа-
гоуп анхаѣ гар Хасан итаацѣара. Уи ихшара рыхѣыкгы
ицѣхѣуп, икѣантазуп. Иааган ажѣабжѣ акнытѣи епи-
зодкѣак. Ёнак зны Хасан ихѣычкѣа рзы азыс ишыит. Аха
уи афаха дара ирызтодаз. Ауаѣ беиа Тѣимыр ихшара ааин
ирфѣит. Ахѣычкѣа млаго инхѣит. Раб даныцсы ашытахь
ахѣычкѣа рхала инхѣит. Иабацарыз? Амалуаа рхѣура ицѣ-
лоит. Ус ишыказ, Октиабр ирзаанагоит ахакѣитра. Жам-
бот изхѣит, Ар кѣцшыбаа дрылалоит, арѣволиуциа агацѣа
дырѣсагыланы дыкѣѣоит. Иашыа Бадыргы Ар кѣцшыбаа
дреиуоуп. Дыхѣны абнаѣы дышытоуп, иашыцѣа ситѣацѣа
ихылацшусит.

Ари ажѣабжѣ арѣволиуциа атѣма иахьзынѣылоуп.
Автор аѣымтаѣы иахирбоит ашыхарыуаа хамѣигзарада
ишазыкѣѣо арѣволиуциа аиааира агара. Иара убас иа-
гыкѣалоит. Рацхьатѣи шыаѣан арѣман «Ашѣацшы» аты-

тра (1934). Арака иаатуеит Нхыц-Кавказ Асовет мчразы ақәцара инеицыху, итбаау аепикатә сахьа.

Асовет мчра ашьақәыргыларазы ақәцараёсы аиде-иа аарцшуп автор иажәабжьқәа рцикл «Агыгшөыгқәа» акынгы. Ари ацикл иалоу ажәабжь «Ауааи ақәыцьма-қәеи», акны автор дааирцшусеит Калмык захьзу жәаха шықәса зхышуа, ақыта школ иалгаз, аколнхара аёи аус зуа чкәына еилкьа хәычык дфырхацаны. Иааирцшусеит, Калмык уи иашьа Осман (бжьшықәса зхышуа) апартиатә еиекаарақәа ирывагыланы апионерцәеи ашкол хәычқәеи активла аколнхара ишацхраауа. Иара убас, ицәыргоуп аамта ёыц агацәагы акулак – «алашә Каитукәо» ажәлар рмазара згычуа, урт иреагыланы ақәпаразы аацхьара казцо иакәын.

Иара убас, ажәабжь «О-шьапык зцоу ақәыцьмақәа» аёи афырхацәа Мурати Хамзати рықәра шмачугы, аколнхара рахә рыхьчоит. Урт аколнхара иацагычуаз ацыркь Жакамухов Миштак, дыркуеит. Ари ала автор иахирбоит, асовет мчра ашьақәыргыларазы ахәычқәагы ирылшоз шмачмыз. Уртгы Асовет мчра цыргәас ишамоу.

Апыхәтәантәи ажәабжь «Ақәыцьма гычуеит» аёи ихадоу ароль налыгзоит азгаб – апионер. Лара илыбзоураны дыркуеит аколнхара жәқәа згычуаз акулак. «Акулак игәра гатәым, ари ахәычқәа зегы ирдырузароуп» –ихәоит автор.

Ажәакала, М. Дашьыкәа иажәабжьқәа реы иаарцшуп ашьха қытақәа реы акласс қәцара иалагылаз афырхацәа рхаёсахьақәа.

Иара убас, М. Дашьыкәа иоусит персонаж хадақәаны ахәычқәа злоу аписакәа. Аперсонажқәа шоит ицоуроуи ицоурами рыла.

Ицоуроу ахаёсахьақәа Ар кацшьаа рхәычқәа, ицоурам ахаёсахьақәа – аинралцәа, афабрикантцәа, амалуаа

рыхшара роуп. Урт абымтакэа рсы автор ахэычкэа агэра диргоит аиаша аусуцэси анхацэси рганахь ишыкоу.

М. Дашыкэа ироман «Ашэацшь» темас иамоуп агарцэа ргэыц ресидкыланы Асовет мчразы икэца-щэаны рцэырцра. Арака инартбааны иаарцшуп черкьес таацэарак атоурых. Анхабы Батыр цшьбык ахшара имоуп. Лиут, Осман, Мусса, Сырма. Батыр даара дгарны дынхон. Таацэаныла зегы атыцантэи ауабы беиа Тембот, ихэура итан. Абзиара хэа акгы дахьымзакэа актэи аурыс револиуция ашыкэскэа рзы Батыр ицстазаара далцуеит. Ахэычкэа ситымны инхоит. Ацстазаара цэгъа, амлакра сицанаргэгэеит. Ароман иалоу аперсонажцэа рахьтэ арыцхацэа ресидыркылоит Хамид игэыц асы. Хамид ибызцэси иарси анхацэа кыдцаланы измоу иреагыланы икэцоит.

Ароман асы иаарцшуп ареволиуция адгылащэа, ашьхарыуаа гарцэси, аурыс нхацэа ркласси, абольшевикцэа рхатарнакцэси сидгыланы рыкэцара. Иара убас, М. Дашыкэа ироман иалоу аперсонажцэа иреиуоуп Тезада, Батыр ицхэыс, Хамид Быков, зыдгыл гэакъа ахакейтразы икэцо, ажэлар рнапхгара сыц ашьакеыргэгэара иашьтоу.

Ароман иалоу афырхацэа ибзиазаны ирдыруан иарбан хакейтраз урт зыкэцоз. «Хара хакецоит арыцхацэа рхы иакейтхарц, урт ацьамыгэа ртаргыллара ашьтамта ызырц. Хара ххала хакезам абуржуазиятэ класскэа иреагыло. Урыстэылла икэынхо арыцхацэа зегы атынчраз, ахакейтраз икэцоит. Ах дларышьтуеит... аха макъана анапхгара абуржуазиятэ класс рнапацака икоуп, агэра аагоит иаарласны ирымаххуеит хэа. Ус иагыкалоит, урыстэылатэи аусущэа рхатэ зинкэа рзы икэцоит. Аиааираггы ргоит».

Ароман асы иаарцшуп 0-класск хацэнымырха реицагыллара. Ацыхэтэаны, аусущэа ркласс аиааира агоит.

Арака М. Дашьыкѳа ироман афырхаца хада Хамид агаца рыблала абас даарцшуп: «Хамид дкѳышуп... Аул зегы гацаас иумазар еигьуп, иара азѳк иааста», – абас их-цаажѳоит афицар Курукови уи идгылаѳцѳеси. «Амат уѳы-цра ицѳоукыр калома», – рхѳоит уи изы агаца.

Афырхаца рыхдырра иазхацыцхьаза асацсахуеит урт рбызшѳа. Хамиди уи иѳызцѳеси, уаанза ирзымдыруаз ажѳакѳа «ареволиуциа», «абуржуазиа», «аексплуатация» уажѳы ибзианы силыркаауеит, зцаара хаданы ирзыкѳгы-лоуп урт шыатанкыла рацыхра.

Афырхаца рбызшѳа беиоуп ажѳацкаѳа, ажѳацха-фыркѳа рылагы.

М. Дашьыкѳа ироман «Ашѳацшы» асы иахирбоит ажѳытѳ дуней ацсра, аѳзаара, ашыхауаа рмассаѳа шыаѳа гѳгѳала ацстазаара ѳыц ашка амѳа ранылара.

Халид Абуков (Халид Абуков) (1900–1943)

Халид Қөбчықө-ипа Абуков рацхъазатәи ачерқьес ми-латтә шәкәыооы, асовет черқьестә литература ашьатарк-цәа дыруазәкуп. Ачерқьес проза шьатаркөыс дамоуп. Ирсиаратә тынха хьцхъазарала идумзаргы, аинтерес ду ацоуп.

Диит Х. Абуков 1900 шықәсазы ачерқьес аул Хумара Карачы-Черқьестәи Ареспубликасы.

Абуков ирсиаратә усура напы аиркит аоажәатәи ашықәсқәа рынцәамтазы, ацулакцәа рыкәхра аполитика анымоапыргоз аамтазы. 1929 шықәса инаркны Х. Абуков иочеркқәеи ифелетонқәеи ркьыцхьуан «Ачерқьес цстазаара» адакьақәа рсы. Хәарада, ари агазет ароль ду нанагзеит ачерқьес жәлар рыцстазаара ыщ моала аиекаарасы. Ари аус иалахәын рацхъазатәи ачерқьес литераторцәа Абдулах Охтов, Хусин Гапоков, Магомед Дашьыкәа, зегь рацхъазагы Халид Абуков.

Х. Абуков инапы ицыцит имачымкәа афелетонқәа, асатираҕгы иажәа царын, уи исатиратә рсиамтақәа рбызшәа ацарра апстазаара ыщ аргыларси, ауао ыщ иаазарси ирцырхагоу асацнасуан.

30-тәи ашықәсқәа ралагамта иалукааратәи ианыцшит ашьхауао ицстазаара. Асовет мчра ашьақәгыллара атәылауаа зегьы азин рнатеит рцарадырра аизырхара. Ари азцаара аганахьала даара иказшьарбагоуп ашәкәыооы ифелетон «Халид-Рыцха иахьа дцәажәоит» асы, «Ха-

лид рыцхаҕы» ихэо ажэакэа: Иахья хара зегы хайкароуп. Автор далацэажэоит атэыла икэынхо ажэларкэа зегы зинла рейкарарей, рейбызарей ринтернационализми.³¹

Х. Абуков ифелетон асы ихадароу атыц ааннакылоит ашьхатыцха лхаҕсахья.

Х. Абуков азцаара ыкэйиргылоит ацхэыс ацстазаара ашэагакэа рыла лызнейра. Иарбан усзаалакгы асы азинкэа рейкаратэра.

Х. Абуков ифелетонкэа зегы реы хаҕсахья хада-ны дыкэгылоит Халид Рыцха. Уи ачеркэс хандейоы ихаҕсахыоуп, ацстазаара ыц аргыла-ра иацырхагоу, ирсагылоу хамейзарада дракэоит. Ажэакала, Халид Рыцха ихадоу прототипуп ицэырцыз ачеркэс литература кэыцш азы – ахандейоы-аргылао, ауаажэларратэи атаацэаратэи бзавараҕы асоциалисттэ еязыказаашьякэа рышьакеыргыла-ра азыкэпао. Х. Абуков ифелетон афыр-хаца ачеркэс шэкэыооцэа рыреиамтакэа реы рацхятэи ицоуроу афырхаца ихаҕсахыоуп.

Х. Абуков ифелетонкэа рцакы цаулоуп, анхабыжэлар агэыгра дукэа рзаазго реиамтакэоуп. Автор ифелетонкэа рбызшэа царуп, исахьарку ражэа амч бцарда икшоит, ахыткэа иабызоуп. Апролетартэ гуманистцэа рреволю-ция асоциализм аргыла-раҕы аиааиара аргаразы аацхьара казцо биракун.

Имачым сахьаркыла ихараку Х. Абуков ифелетонкэа рхыцхьазара. Иаагозар: «Амч змоу иан дцэыуом», «Иа-хья Халид Рыцха дцэыуоит» ухэа уб. егь.

Х. Абуков ифелетонкэа тематикалей формалей еиуеи-цшым, арака абзавараҕы иуцыло ихадоу азцааракэа рыдагы дрыкэызбоит, ахымоацгаратэ кодекс иахыцо ауаагы. Абар уи зхэо афелетон «Иахья харт зегы хай-

³¹ «Черкес Пльыжь» «Черкесиа Кацшь», 1929. №19.

кароуп» иатахханы ианыкала «Черкес Пльыжь ашәакъ ала» сиехсуеит ацстазаара ҕыц аҕиара иацырхагоу ихәоит афырхаца.³²

Иара убас Х. Абуков ифелетонқәа «Иахьа Халид Рыцха деисырц акааигымхсит» – акны апариаат ала зезыпәахуа, ацхәыс лыпату иахыччо дахьырхәтәуп, уи дыщәгьоуҕызар, азакәан аҕацхьа аҕакцхыкәра идуп, – ихәоит автор. Афелетон «Иахьа Хамид Рыцха ицында ибыгуеит» аҕы ихәоит, ахәынтқарра анапхгара зуа рахь ахандеи-оцәа шадыцхьалатәу. «Иахьа Халид Рыцха даиааит» аҕы иаарцшуп, апстазаара ҕыц ацыжәара шаго.³³

«Иахьа Халид Рыцха дкәапоит» аҕы ауаа ирымоуп имачымкәа изыргәырҕаша амзыкқәа – ихәоит Х. Абуков.

Ажәакала, рхыцхьазара мачым Абуков ифелетонқәа. Иаххәар халшоит автор – Хамид ихаәсахьала ачеркьес литератураҕы ицоуроу афырхацәа рхаәсахьа апицеит хәа.

Иара убас акрызцазкуа ҕазараны ицхьазоуп ачеркьес литератураҕы рацхьазатәи уи иепикатә реиаатә – ароман «Инцьыкь ахыкәан» атыцра.³⁴ Ароман аццоуп 20-тәи ашыкәсқәа рынцәамтазы. Тема хадас уи иамоуп ареволюици ахылҕа-цсылҕа иарыыхаз ашьхауаа аурыс пролетариат урт ирыртаз анырра ду иабзоураны рыхдырра аизхара.³⁵

Ароман аҕы иаарцшуп ҕ-лагерк: ганкахьала, аҕарцәа (ананамгацәа) Хасан, Багир, Забити Уважокои рхаәсахьала, дааганкахьала, аргәакцәа–атаман Пиотр

³² «Черкес Пльыжь», 1929, №29.

³³ Газ. «Ставрополь правда». 1961. №99.

³⁴ «Черкес Пльыжь», 1929, №29.

³⁵ Абуков Х. На берегах Зеленчука. Черкесское кн. изд-во. 1930 (Кабарда-черкес бызшәала).

Конофонт-ица Пиатидриухов, аамталатәи аихабыра рымчра, Мусса – атыцантәи атауад, апристав.

Хасани Бачири актәи алагер сиха итиптәу хатарнак-цәоуп. Урт ишыхәыгчкәаз сибазеит.

Мусса иаб даныпсы ашьтахь, ахтына инапахы ианиас уи иобызә Хасан иахь иеицсахуеит, хылпышьтрала дахыгарыз азы. Хасан даара игәы инархьыртә еицш иеицсахуеит Мусса. Ииҭаху, ишиҭаху илеигзоит.

Анхацәа зыргәакуаз, ииҭаху зегы рылазыгзо Мусса ихымџацгашьа згәамцхо Хасани иобызцәеи имшәакәа иеагыло иалагоит. Ас еицш Хасани иобызцәеи рхымџацгашьа згәамцхо Мусса иабцъар дахоит. Хасан симгеимцарак иалагзаны, дымшәакәа атзамц акынтәи ахәа кницаауеит, игәиеаницоит Мусса. Уи ашьтахь Хасан дабрагьусит. Хара имгакәа ишьа иусит. Хасан ишьны ишьтоу сибазаз, зхәычра еилаз Мусса дахьихагылоу ахәычра дтанагалоит. Дасаганкахьала, икаицаз дазыразын, ашьажәџы дахьацыригаз, абрагьцәа рхыцхьазарагы иахьацлаз. Дук мырцыкәа иалагоит февральтәи ареволюция, ахратәра ахырбгалара аеы аурыс большевикцәа ирывагыланы еибашьуаз Хасани иобызцәеи иарей аиаaira ргоит. Уи иабзоурангы ихдыршәтуеит аамталатәи аихабыра. Апролетартә революция аиаaira агоит.

Ароман исахьарку чыдарақәаны иалкаатәуп акы иаламџашьо уи акомпозиция. Ароман џуп ихараку романтикатә тонла. Арака иарбоуп Черкестәыла хәыгы ахәацас џ-хәҭакны изшо азиас Инцьыкь Ду. Зкышыкәсала зны тынч цшьаала, зны игәаны, иагьны ахыкәкәа иртыцуа, илеиусит ара ашьха зиас.

Автор уи ала ихәар иҭахуп ари ашьха зиас ихаразоу аамтақәа ирыдхәалоу атоурых шамоу. Ачеркьесцәа рабшьтрақәа Кавказ ианықәнагалаз аамта иадхәалоу имачым-

кәа айбашьрақәа шагнагахьоу. Игәакьоу Черқьестәыла азиас ахықә ашья аҫажжы ишцоз.

Зықьыла ашьхарыуаа еилашуа Инцьықь азиас ахықәан ишроуз ацстазаара ацыхәтәа. Инцьықь апәкәы-рцақәа рыбжьы шаҳатра шауа ачерқьес жәлар ииасхьоу рыцстазаареи рацхьакатәи рцеицши реицылара, аиааира амш шааигәахо, абольшевикцәеи апролетарцәеи рымч аиааира шаго.

Абдулаҳ Уаҳта (Абдулаҳ Охтов) (1909–1971)

Ачеркёс литература ашьатаркёа ирузёку Абдулаҳ Нашхёа-ица Уаҳта, диит ажбырныхёа 25, 1909 шыкёсазы цыхъатёи Баталцашинтёи аокруг Кёбантёи аобласт Бесленси аул иахъацанакуаз, иахъатёи Карачы-Черкёстёи ареспублика анхао гар итаацёараёы.

Абдулаҳ Нашхёа-ица Уаҳта ирёиаратё моа 30-тёи ашыкёскёа рзтёи ачеркёстё литература кёыпш аёиара иадхёалоуп.

Ашкёёёёы ирёиаратё моа зегъы ижёлар рыцстазаарей, рхёыцракёей, ргёыцракёей ирыдхёалоуп. Ирёиамтакёа цацгёыс ирымоуп ачеркёс жёлар рашёакёа, рхёамтакёа, рлакёкёа, урт иагърылшеит уи ибаохатёра азыргара.

1931 шыкёсазы Черкёстёи арцаоратё техникум далганы рцаёыс аусура далагоит иацитё ашкол аёы. Ацстазаараёы икалоз айткра дукёа гёахёарыла иерылаирхёуан.

Октиабр аиаaira иабзоураны Абдулаҳ ирёиаратё баохатёрагъы ахы цёырнагоит. Иацитон апрозатё оымтакёа реицш, апоезиатё рёиамтакёагъы.

Алитератор кёыпшцёа М. Дашьыкёа, Х. Абуков, Х. Гапоков рырёиамтакёа сидызкыло аизга «Ххы цахшёоит»³⁶ (1934 ш.) аёы икыпцхьуп рацхъазатёи исахъаркыратё рёиамта «Али» ацыцтёаха! Иашьтарххны иоусейт ажёабжь «Апионер иуалцшья насыгзеит».

³⁶ «Идем на пробу». Аизга. Черкесский оргкомитет писателей. 1934. С. 39-43.

Ирџиамтақәа рџы автор иахирбоит апстазаара ҝыц амоа иану, ағарра иалиааз ацәгьяуцәа хацәнымырха ирџагылоу Хазис ифырхацара.

Аибашьра калаанзатәи ашықәсқәа рзы А. Охтов аус иуан иара убасгыы анаукаццаратә институт асы. Уи аамта иалагзаны, сизигейт имацымкәа ачерқьес жәлар рџырхәалатә рџиамтақәа, 1939 шықәсазы итйжьюейт алакәқәа реизга «Анашанатә ахәа» захьзу.³⁷

А.Охтов хатала Ацьынцьтәылатә сибашьра Ду далахәын. Имацым автор ари аибашьра атема иазкны иапицаз арџиамтақәа. Уи етап ҝыцхейт автор ирџиаратә моасы.

Аибашьрей аибашьрашьтахьтәи ашықәсқәа раантәи ипосзиатә, ипрозатә ццамтақәа, ишәкәқәа, исеизгақәа апосзиеи апрозеи ржанрқәа рџы шьарда ирацәоуп: «Ажәсинраалақәеи ажәабжьқәеи», «Аешьаразы ажәа» (1957), «Бела лыцста»³⁸, «Аразкымоа» (1960), аповест «Асиат лхахә» (1962) уб.егь.

А. Охтов ирџиамтақәа рџы ихадоу атыц ааннакылоит ашьхатыцха лхаесахьа аарцшра. Ари атема хада иазку арџиамтақәа ирџиуоуп: «Жәашықәса рышьтахь» «Абырфын қьаса», «Аобатәи аицыларә» убас егыртгы.

Арт ажәабжьқәа пафосс ирымоуп ачерқьеси аурыси жәларқәа реиоызара ацауларә. Урт рфырхацәа хадақәангы иаагоу ачерқьесқәеи аурысқәеи роуп.

Иара убас ажәабжь «Абырфын қьаса» асы автор далацәажәоит шьала изрыжәу Андреи Лебедеви ачерқьес чкәын Назири реиоызара атәы. Имацым ари ажәабжь акны аиоызара цқьа шықәзыргәгәо ахтысқәа.

³⁷ «Волшебная сабля». Сборник черкесских и абазинских сказок. Ворошиловск (ныне Ставрополь). 1939.

³⁸ Хужьэ икьуэладжэ (Ущелье Белы) Карачаево-Черкесское книжное издво. 1960.

Автор иманшәаланы иааирцшусит ахәра гәгәа змаз ачеркәс Назир деикәзырхаз, амедеихәшьа қәыцш Раиа Богданчикова лхаәсахьа.

Иазгәатәтәуп аокупация иантакыз аамтазы ачеркәс тыцха қәыцш Сураг хамеигзара камцакәа ихәыз аибашьы Николаи Олеиников илтәз ацхыраара.

Аиоыццәа Андреии Назири, Волгоград инаркны Карпатынза иуадаоыз амоа еицанысит. Назир гәгәала данырхә ицхыцымтаз иоыза иитәит бзиа иибоз ачеркәс тыцха Нафица лкнытә имаз лхамта абырфын қаса.

Аибашьра еилгеит Андреи нцнырк иахасабала афымцастанция аргыларазы дааусит Кавказка. Уи аул асы длықәшәоит Нафица. Машәырны Андреи инапы иакыз лнапқәтамта қаса лыбла нақәшәсит. Андреии Назири реиоызара гәгәа ирыбжьбалаз атәы аеиылылкаалак, Нафица ақьаса Андреи имылхзом (иара илитарц далагоит аха), Назири, лареи, ачеркәс жәлари рахь ашәышықәсақәа шыала еиднакылаз аиоызара, аиапшара, иасимволны иказааит, лхәоит. Андреи Лебедев иеацсеитәусит аул иаланхо рыбзиабара, уака афымца станция иргылоит.

Рхыцхьазара рацәоуп ас еицш ацак ду, ацстазаара еыц еиднакылаз ажәларқәа реиоызара атәы зхәо Охтов иажәабжькәа «Хәбиба игәала», «Атоурыхтә сизара ду ацыларахь», «Агәыргъара амш», «Аеыбгаказа» уб.егь.

Аповестқәа «Асиат лхахә», «Ишәтуа атхәаа» рыла Охтов дцәырцусит игышәынтәалоу прозаикны.

Автор арт иреиамтақәа реы иахирбоит ифырхацәа роптимисттә дунсехәацшышьа, аибашьра ашьтахьтәи ацстазаара ирзаанагаз аитакрақәа ирыдхәалоу агәыгра еыцкәа. Аидгылара, абзисибабара, аилибакаара, ацстазаараасы иуцыло ацыкәсыларақәа зегьы узлариааиуа бцарны ишыкоу.

Хазы шөкөны урыс бызшөалей черкөс бызшөалей 1962 шыкөсазы итышуейт шөагаала уамак идуум, аха такыла итаулоу аповест «Асият лхахө». Арака автор иааирцшусейт Октябртөи ахтыскөа калаанзатөи ижөлар ртоурых адакьакөа. Далацөажөейт зыцстазаара ацсылманра иасапахөхаз ачеркөс тыпца көыпш Асият ллахьынца. Дрыкөызбойт ускантөи аамтазы ацьжөара змаз амсылмантө динхацара, зхатө интерескөа рынагзарафьы зхы иазырхөоз амула Шагит-Али иейцш иказ ауаа царшейцөа рхаөсахьакөа.³⁹

Аповест акны контрастла даарцшуп ауафьы гьангыаш Шагит-Али. Уи ганкахьала уахьихөацшуа ицшьоу ауафьы цкьа, анцөа имацуфьы исахьа имоуп, даөа ганкахьала, икьашьу, ө-цөак зхарцоу гыгшөыгуп.

Шагит-Али кырынтө иөазишөейт жөалыцшаахла, атагылазаашьа ихы иархөаны ацхөыс ейба Нисааф лыпца зацөы Асият инапахьы дааигарц. Шагит-Али иажөа көымшөышкөа акгы рылнамзозшөа аниба уи алушөак иейцсахусейт. Шагит-Али ибжьы тцаны, ирмчны, ихжөаны: «Бтөа, бтөа!» – хөа ишзалшо лзамөа цнаблаартө ейцш дьлөасусейт, ацхөызбагы агьейцөхөа адиван дныкөхаусейт.

Асият ацхыз хьанта даланы даалцызшөа илзыкалейт ахөымга Шагит-Али ас ейцш ихымөацгашьа. Ашырхөа дөацкьан, инапы длагөтасын, арцөаахөа дыхөхөо адөныка, алашарахь ддөылцейт. Убри аминутазы ауп ианыкалаз ахлымзаах: лыпату акөцөкьара змазас Шагит-Али Асият дызлакамыз ала длыхцөажөо илыжөейцөейт афанатикцөа рцбар: «Ей, дышөкы, акахцы, ахаас! Уи ахаца дйцшьытан. Даграгылейт ашафьы изакөан цшьа! Дышөшьы, агөнахакацафьы» хөа.

³⁹ «Камень Асият» Ставропольское книжное изд-во, 1962г., на русском языке.

Убри аамтазы, Асиат дук дымхэыцкэа, азиас Инцбыкь ацэқэырцақэа лыерылтоит. Ацыхэтэантэи аминутқэа рзы ауи ианеилылкаа агыгшэыг Шагит-Али хамтас или-тахъаз амулет ацакы. Мгеимцарак ала дгэакуа, ажэытэ дунсии амсылмантэ дини ашэицхъызқэа рзышьтуа, ил-хылхусит.

Аповест ағы автор икалаз ахтыс хлымзаах, иреалисттэ позициала ихатэааны иааирцшуеит. Арака иаликаауеит ускантэи аамтазы ацэгъахэыццэа, ахэымгақэа, анхацэа зтэызтэуаз имчъданы иказцоз ауаа хэапсақэа. Убри аамта-зы аповест акны автор иахирбоит зкэыцшира шыкэсқэа ина-дыркны Асиат бзиа дызбоз Аслан ицэанырра цкъа, уи иаа-ирцшуа ахацара, ашьоура. Уи дзанышэом Асиат лахатыр ацереи, ахра зуаз аамта иахылэиаауаз азалымдаррақэеи.

Сибрака ахгара зкэырцаз Аслан, дцахны, азиас Инцбыкь дахганы даныргоз, акануеицэа дрыхэоит: ми-тэык идуум, азы иаххэоу ахахэ гэаларшэагас идыркырц. Акануеицэа инарыгзоит Аслан дыззыхэаз.

Аслан итахын епитафиак ахасабала ахахэ акны иани-царц азгаб лыхъз, уи иразкыдоу Асиат лэызцэа ирызку ашьоура иасимволны икаларц. Даара иманшэаланы апо-вест акны ихы иаирхэоит автор ачеркэс жэлар рфоль-клоргы, уи иабзоураны иаацшуеит амилат иачыда каз-шьоу ацэаоақэа.

Абас еицш икоу ацстазааратэ тагылазааншьа удаоқэа аазырцшуа дреиуоуп ацсуа шэкэыооы М. Лакрбагы.

Ишаадыруа еицш, XIX ашэышыкэсазы Ацсны итра-гедиа дуны хажэлар ирзыкэлеит амхацъырра. Убри азо-уп ари ахтыс ацсуа жэлар рсахьаркыратэ оымтақэа рсы (лымкаала Миха Лакрба иреиарасы) игэытшьаагаха изаныцшыз.

Амхацъырра атема иазикыз Миха Лакрба иоымта-қэа ацхъао амцеицш ицралоит, ихэы-ижыы қақаза

иаргылоит. Хәарада, зыцсадгьыл аанзыжъыз амхацъыр хлахеадақәа зыниаз, ирхыргаз агәакра ус аламала хәашъа узатом. Иаагап М. Лакрба иновелла «Агәырәа». Ускантәи тауади-аамстеи, Апсны пәзырхәуаз ақәылацәеи ирәагыланы икәцоз анхацәа, рыцхашъарада ар рыжәпаны ирхәасуан. Уаха царта анырмоулак, уртгьы Тырқәтәылака исихон.⁴⁰

«Агәырәа» асы даабойт ахлымзаах иакәшәаз ан. Уи атәым жәәан апака лыцра итиааз лычкәын лцәа дадылцартә атагылазаашъа калсит. Уи здырыз ан гәықәха ахәызба лыхәда иацшыны ләылшъырц далагоит, лпагы убри ахәызбала иеишъусит, лара деиқәхсит. Ари сихау атрагедиа абакоу!

Абри ахтыс ан гәак ирзеиталхәсит аишыцәа Хәанашәи Қьерыми. Жәибжь шықәса иртагылаз рахәшъа зацә амшын данашъы, акаамет хакәшәсит хәа саца рфомызт, ицъабон. Уигьы хаштшъа амамызт, аха ан илхылгаз агәакра анраха сиқәнахәалсит. Ари ахыкалаз Трабзон ақалақь аәоуп.

Ажәабжь асы иаабойт ауабы акыр ицәа иштазо, анхабыжәлар аамта ирзаанагоз атагылазаашъа реандмыршәар ада цсыхәа шрымамыз. Имгәыцкәа ипсхәада хәа, шырхәо сицш, ргәы карыжъуамызт, ибгагон, ацстазаара иазықәцон иахынхәаланы.

Хәарада, анхацәа рыбжьара икан урт рмал иалачоз зыжәлар зыцсахуаз ауаа хәацсақәа, ацәгъахәышцәа, ахәымгақәа, анхацәа рмал иалачоз, амш алазгоз, ирәагыланы икәцозгьы шьарда ирацәан. Охтов иповест «Асиат лхахә» афырхаца Аслан сицшыз Азын Данакаи ухәа ибызцәа азәымкәа-оыцъамкәа, зыжәлар реиқәырхаразы икәцоз ахацәа рыхъз назаза цсра ақәым.

⁴⁰ Лакрба М. «Иоымтақәа реизга». I атом. Ад. 210.

Иара убас икан атыркө фицарцәси, ацашьяцәси, ави-
зирцәси рахьтә анхаҕыжәлар ирыдгылозгы, ацсуа мҕа-
цбыркәа ирыцхраауаз. Иаххәап, М. Лакрба иновелла
«Есма-Ҷаным» акны Есма лгәымшәарси, лыгәаҕрси,
лыцшәма атыркәа визир игәытбаарси ирыбзоураны ла-
шыагы ларгы, убас егыртгы сиқәхоит.

Ҷәарада, даара узырхәауаз аҕагылазаашья рыман
ацсуа тыңхаңәа амҕацбырра ашыкәсқәа раан. Урт рыцш-
ра, рсахья, рыхзырымгара акыр зымчыз атыркәцәа қыф
аларур ртахын. Ари трагедиа дуун азҕабцәа цхьакатәи
рлахьынцазы. Аха икан ауаа қыаңәа ирыднагалозгы,
убри алагы рыжәлар хәычык иадамхаргы ацхыраара
рыртон.

Иаарылукааша ишикатә рсиамтәқәа руак – апоема
«Бела лыцстаҕы» А. Охтов иааирцшусит ашьхарыуа-
цхәызба имариамыз лыцстазааратә моа, лынасыц лаша-
зы ақәцара, ажәытә аамтазы илцылоз азалымдарақәа
рнымшәара, ацыхәтәантәи, асоциалтә ситакра иабзоура-
ны, лыцстазаара аешапсахуа, аамта иаанагаз аитакрақәа
ларгы, лыжәларгы агәыцра дуқәа шырзаанагаз.

Абасала, А. Охтов, егырт иацхьагылоу ачеркәестә
шәкәыооңәа реицш, илагала дуун ачеркәес литература
ашиараҕы.

АДЫГЪЕИА ЛИТЕРАТУРА

Егъырт адыга жёларкәа зегъы реицш адыгъеиа лите-
ратурагъы шьатас, хыцхыртас иамоуп адыгаа рзеицш
фольклортә фонди XIX ашәышықәсақәа рзтәи ады-
га рккаәцәа рдоухатә тынхеи (жәрацсра зкәым нартаа
репос, алакәқәа, амифологиатә, абзазаратә, атоурых-
фырхацаратә поезиа, Шора Ногәма, Хан-Гиреи, Казы-
Гиреи, Казы Хатажыкәа рнаукагә, литературатә тынха
ухәа уб.егъ).

Адыгъеиа литература милагәтә литературак ахасаба-
ла ашьтата ахайт асовет аамтазы. Уи ахыцхыртасы игы-
лан Цыгә Теучеж, Тембот Чарашь (Керашев), Ахмет
Хатхәа (Хатков) реицш иказ абаәхатәра змаз арәиаәцәа
дукәа. Цабыргуп, урт зегъы рыреиаратә цәаәа инеиб-
ицшны икамызт: цыоуқы афольклор еиҳа иазааигәан,
егъырт – апрофессионалгә сахьаркыратә литература иа-
хатарнакцәан. Иаххәап, Цыгә Теучеж (1855 – 1940 шш.)
апрофессионалгә поезиеи афольклори рхәаасы дгылан
(ацсуаа ркны Жана Ачба дызлаугәалаиршәо рацәоуп),
иажәсинраалақәеи ипосмақәеи реиҳарак сырхәала
акәын ишацицоз, цоуп ашьтахь ихала аореи ацхьареи
ицеит, аха ипоезиатә естетика фольклортәын. Зынзаск
даеакуп Тембот Чарашьи, Ахмет Хатхәеи. Урт жёлар
реапыцтә реиамтақәа инартбааны рхы ишадырхәоз-
гъы, рыреиамтақәа индивидуалгә сахьаркыратә ццамта-
қәоуп, авторцәагъы раамтала царадыррала ибзианы
иазыкацыз реиаәцәоуп.

Кашубасв, Сафер Цанеш, Н. Куиок, Р. Нехай ухәа ира-
цеаоны.

Апоезиаеґгы апрозаеґгы иахьатәи адыґьсиатәи
алитератураґы сиґа улацш зыдхалаша апәкәыооцәа
дреиуоуп ареспублика антыцґгы ибзианы сицырдыруа
апәкәыооы Исґак Машбаш. Хьцхьазарала ирацеоуп
уи иажәсинраалакәеи ипоемакәеи сидызыкыло аизгакәа,
аха лымкаала дазгәататәуп И. Машбаш прозаик-рома-
нистк иаґасабалаґы. Еґырт абызшәакәа рахьґы сиґа-
ганы ацхьаоцәа ирылацәахьсит, ргәы иакәшәахьсит уи
ироманкәа: «Алуқәа», «Адыд хара аныобжькәа», «Хан-
Гирси» ухәа уб. еґь.

Цыгә Теучеж (Цуг Теучеж) (1855–1940)

Аора, ацхъара зымдыруз, апара змамыз Цыгә Теучеж ирсиамта адыгъеиа литература атоурых асы ихадароу атыцкәа руак ааннакылоит. 70 шықәса рыоныцкала уи имацымкәа иаицеит сырхәалатәи апоэзиатә рсиамтакәа. Ирсиарамоа зегъы афольклортә шыта гыщәс иамоуп.

Цыгә Али-ица Теучеж диит нанхәа мза 15, 1855 шықәсазы Габукаи ақытан, Адыгъеиа Ареспубликасы, анхао гар итаацәараасы. Иаб дыцсит хәышықәса шихыцуаз. Дара ихъантан Цыгә ихәычра, дышмацыз идырит амамзара, ахьта, хатәы цыбаала аарыхра закәыз. Дцәагәон, дбахауан, амалуаа рхәура дтан. Абас ицстазаара шыцәгъазгъы иаамта хъанта ихы иаирхәон, дырзызыроуан алакәкәа, ахәамтакәа, адыга жәлар рфырхацаратә ашәакәа, «рмыткәма ашәакәа». Цыгә Теучеж игәытракәа зегъы ажәлар рыбзиабара иадихәалон. Ихата иаиццоз ашәакәа иргәылсны ицон асоциалтә сикарамра амотивкәа. Иажәсинраалакәа руак асы Цыгә ихәоит:

Цыгэ Теучеж ирѣиамтақәа рахьтә лымкаала рыхә харакны ишьоуп асовет аамтазтәи иҭоурыхтә поемақәа: «Тауади-аамстѣи рабашьра», (1933), «Урысби Мафокәо», (1939). Урт адыгьѣи литература аклассикатә рѣиамтақәа ирхьцхьазалоуп. Апоемақәа рѣи иаарцшуп XIX ашәышықәсзтәи адыгьѣи жәлар рыцстазаара акынтәи ахтыс хлымзаахқәа. Арт апоемақәеи ареволюция калаанзатәи апоет иашәақәеи даара аицшымзаара рныцшуеит.

Иаххәаз апоемақәа шыатас ирымоуп ииашахатәи аҭоурыхтә фактқәа, арака иаарцшуп, ажәлар рыцстазаара хьантә шыахәла изныцшыз асахьақәа.

Дасаганкахьала, апоет дрықәызбоит сазә инасыцдара иабзоураны, зхатәи насыц ачацара иашьтоу ауаа гәымбылцьбарақәа.

Цыгэ Теучеж ипоема «Урысби Мафокәо» акны иахирбоит адыгьѣи жәлар XIX ашәышықәсзтәи рсоциалтә пстазаара иалиааз афырхаца Урысби ахақәитра дазыкәцаоны.

Ажәлар рфырхаца дрылыччауан зегьы: имч, ихшыо, икыбао, иеисамсра, ажәлар рагацәа дырсагыланы иаул гәакьа аимцәара иацәихьчон. Урысби ифырхацара иарзызон, силанаргьежьуан тауади-аамстѣи, иаармарианы амал, ахашәалахә аиура бзиа избоз ргәахәтәи иахьигзомызт.

Апоема «Тауади-аамстѣи рабашьра» афырхаца Ханахәыкәо Кимчери ихала дыкамызт уи ажәлар рмассақәа драцхьагылаоын.

Апоемаңы иаабоит о-класск хаха реиңагылара. Ганкахьала, Ханахәыкәо Кимчери, Допчен, Жечаго убас егыртгы, дасаганкахьала, аҭауад Кунчуко Цшьмаф, Ахецьагокьо Пшикуи, Цьецьуко, Бешуко Коцеж, аамста Шуманькьо уб.егь.

Цыгэ Теучеж ипоемақәа ацхьао дыдмырхәыцырц залшом. Ииашацәкьаны уи ирѣиамтақәа ирнубаалоит, апо-

ет дфырхаца иашаны, дгәымшәаны, ижәлар рыцстазаара дазышәахәәсны, идоуха мчы гәгәаны дышрылагылоу. Абарт иара илаз афырхацаратә казшыақәа роуп ирчы-даказшыоу ипосмақәа ирылоу аперсонажпәагы.

Цыгә Теучеж ирәиамтақәа ркны имачымкәа ихы иаир-хәоит ижәлар ражәа хырышәыгәқәа ирхылтыз ажәацка-кәси ацуфарақәси. Абар дара урт, зпакы ахыткәа иаоы-зоу афоризмқәагы: «Ацәгәа умбакәа абзиа уздыруам», «Атауад ифатә акаркалмышә иаанагоит», «Амчра змоу игәахәарақәагы нагзахоит», «Амшә абгъыц анакәшәа, ихәаит, анышәгәал анааха иахәаша иакәымшәсит», уб.сгь.

Иара убас, ауаа реицәажәарақәа ркны рхы иадырхәоит амцәыжәәа змоу Цыгә Теучеж ицәахәақәа: «Ажәытә ду-ней ззымдыруа ицәышәгъоуп асатә аилкаара», «Ахахә ссақәа – ахацыц цырцырқәа» убас сгьыртгы.

Апоема «Мафокәо Урысби» акны имоапысусит ани аpei рыбжьара афольклор иатрадиция казшыоу адиалог. Ан дазыразым, заацәоуп хәа илыцхьазоит Урысби «асы кәадырны» дақәтәар. Урысби иан дыхтеикит иаб иеы ма-тәақәа илтарц. Уи аамтазы Урысби, атак абас икаицоит:

Полевым волком	Сара скәыцьмахаргы,
оборотившись,	Ахәарақәа ыркаауа сдәыкәлом.
Не заставляю я мычать телок.	Суарбахаргы, слакәзаны
Низко летающим коршуном	спыруа,
став,	Акәчарақәа згычуам.
Не краду я цыплят.	(еит. А.Л. Жыцхә)

Арт аметафора казшыа змоу ажәақәа рыла иаарцшуп афырхаца Урысби бзиа иибо Кәтас лтынха Учужук ирто атак. Учужук хымзгыс ицхьазон Кәтас агар Урысби да-хьыццоз.

Меня не украл коршун, как Сара ауарбажэгы самгеит
 ...цыпленка, ...кэчышытцас,
Меня не разодрала собака, как Алагы самыжэжэеит,
 курицу. кэытцас.
(еит. А.Л. Жыңха)

Иара убас, арака имачымкэа иахцылоит, сицэажэо
рыда, ирхэо ацакы даеазэы изеилымкаарц азы мазалатэи
рсицэажэарақэа. Автор қэҕиарала ихы иаирхэоит бцъар-
цас иткьо афольклор иахылцыз апосзиатэ цэахэақэа.

Абасала, иажэеилазааратэ формси ажэлар рдоухатэ
культуратэ бызнэеи силарцэаны раацпра ахылшаз иаб-
зоураны Цыгэ Теучеж ипосзиатэ рсиамтақэа ажэлар зе-
гы ирхатэы доухатэ тынха дуны икалеит.

Тембот Чарашь (Тембот Керашев) (1902 – 1988)

Иналукааша адыгьсеиа шөкэыооы, апарауаоы, СССР Ахэынтқарратө премиа алауреат, адыгьсеиа литература ашыатаркыоцөа ирузэку Тембот Магомет-ица Чарашь диит 1902 шықөсазы Адыгьсеиа Ареспублика, Кошехабль ақытаеы.

Апара ишон зны иқытаеы, нас Маикөац, Краснодар. Инапы алакын ажурналистика, апублицистика, жөлар реапыцтө реиамтакөа реизгареи рытцаареи. Аус иуан адыгьсеиа газеткөа ркны, 1930-төи ашыкөскөа раан Адыгьсеиаатөи атцаарадырратө институт адиректорс. Акьыцхь-ра далагеит 1925 ш. инаркны.

Тембот Чарашь илитературатө реиаратө моа иахылц-уаз ахылөа-цсылөа акөын апстазаарахь агөахөара изтоз, дзыргөгөоз. Апост агөра игон уамаза зхызгаз ижөлар рдохатө культура иалшараны икоугьы шмачым.

Хөарада, апстазаара ыц ахь амөа алхразы амилаттө литература аеиара аизырхара, аихахараеы ауалцшыа анагзара ус имариамызт. Т. Чарашь изы мацара акөым егырт еиуеицшым амилаткөа ркультура арөианоцөа рхатарнакцөа рзгы иаагозар: М. Шолохов, А. Толстой, Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, Д. Гөлиа, уб. егы.

Тембот Чарашь дшыцкөынзас аамта ыц аидеиакөа иерымеидоит, ышөала иеалаирхөусит аеыцргылара. Акьыцхь аеы дцөырцуеит астатиакөеи, аочерккөеи, ажөабжькөеи рыла. Уака иааирцшусит адыгьсеиа жөлар

рыцстазаарасы 20-тәи ашықәскәа рынцәамтәи 30-тәи ашықәскәа ралагамтәи рзы икалаз ареволиуциатә ситакрақәа, ажәйтәи асәтәи реиҫыхарақәа. Уи зныцшуа иажәабжықәа ирсиуоуп: «Арк», «Машыкә ихьмызг», «Сариет лымаза» уб.егь.

Тембот Чарашь дравторуп адыгьҫеиа жәлар рдохатә культура иахылщыз апоезиа цәаҫа знубаало ажәабжықәа: «Хаштра зқәым ахтыс», «Ахаца ицышәара», аповестқәа «Шацсыҫаа ртыңа», «Абрагь», ароманқәа «Асыуао зацә», «Ажәыларә».

Шәагаалагы, цакылагы аибашьранзатәи уи ирҫеиараҫы ирылукаартә икоуп инеицыху испикатә ҫымта – ироман «Ажәыларә» (1940 ш.). Аурысшәахь уи ситәган «Анасыц ахь амҫа» хәа хьзыс иаҫаны, икыбцхьын Москва 1947 шықәсазы. 1948 шықәсазы ароман азы автор ианашьан Нхыц-Кавказтәи ашәкәыҫоҫцәа рахьтә зегь рацхьаза акәны СССР Ахәынцқарратә премиа.

Ароман азкуп 1930-тәи ашықәскәа раан акыҫаҫы имҫа-цысуаз асоциал-экономикатә ситакрақәа, аколнхарақәа реиҫкаара аарцшра. Абышьа формалей, аконфликт хада аказшьалей, афырхаца илахьынца аарцшышьалей акыр иааигәаны иугәаланаршәоит иара иқәлаз, иагыишьашәалаз аҫсуа романист ду Иван Папасқыр ироман «Темыр», «Ацсынцры ду ахь».

Ицъашьатәым, Т. Чарашь ироман («Ажәыларә»), И. Папасқыр ироман «Темыр» («Ацсынцры ду ахь»), типологиала реизааигәара, иалоу аперсонажцәа рлахьынцақәа реиқәсытрала, жьрацәаралатәи аитынхара атәы шықәзыргәгәо астнографиатә критерикәа: ажәйтә милаттә қабзқәа, ацасқәа, абзатаратә тагылазаашьақәа ухәа убас цәа змам адыгааи аҫсуа жәлари рмилаттә цстазаара иахылҫа-цсылҫоу, кодекск аҳасабала ицсабаратәны ирыциз асистема, ахымҫацғаратә ети-

кет, адыга хабзэ – адыгагъэ, ацсуара ухэа уб. егъ. рыла реишьашәалара.

Ажәакала, Т. Чарашь ироман «Анасыц ахь амѡа», И. Папаскъыр «Ацсынцры ду ахь» (Темыр) икказа иудырбоит аамта ыщ, анхаратә форма ыцкәа рыбзоурала ажәлар рыцстазаара ианыцшуа айтәкракәа, ашьхарыуа жәлар рыхдырра аешацсахуа.

Иара убас, иазгәататәуп, адыгъеиа шәкәыѡѡы Т. Чарашь ацсуа шәкәыѡѡы И. Папаскъыри рира шыкәскәагъы акшакәу, рдунейтә цстазаара ацсахрагъы шыкәскәак шракәу ирыбжыу. Насгъы Т. Чарашь адыгъеиа литератураѡы рацхъазатәи романистзар, адыгъеиа новелла азказа хәа дцәырцзар, И. Папаскъыргъы ацсуа литератураѡы рацхъазатәи ароман ажанр ашьатаркѡны ановелла ажанр («Ақабла», «Кәнач», «Акаруал шәакъ», «Аимтахара» ухәа уб. егъ.) реы аихъзаракәа змаз шәкәыѡѡны даарщуп.

Хәзаатгылап, зжанр-сахъаркыратә чыдаракәа, ажәлар рдоуха аморалтә кодекс ахылщыз, ацсуа новеллист М. Лакрба иновелла «Ахаца ицышәара». Ииашахатаны, аракагъы иуцымларц залшом ацсуааи адыгааи ртрадициатә хымѡацгашъа аазырцшуа (ацас, ақъабз, аламыс ухәа уб.егъ.) амотивкәа. Абар М. Лакрба иновелла «Аѡызцәа» аихәо: – Икасцоит зегъы, – ихәсит иара, Беслан даналга. Егъа исзацсахаргъы, сцоит абыржәыцкәа усы сақәтәаны. Уара сара сәы уцшыз. Амала, испһысцари, лара дмацшырц азы.

Аѡыцъагъы аахәыцит.

Изакәу удыруоу, – инацицоит Махаз. Иушәых уматәа иаарласны, сара уара утәкәа спһысцоит. Уара цшьаала уѡнал ауада, арғъарахь аѡнашә уанааѡнало игылоуп акаруат, ушьтала уцшыз.

– Ибзиоуп, – ихәан дақәшахатхсит Беслан. Беслан има-тәа шишәыз Махаз дөжәлсит, абжы мыркакәа аѡнашә

ааиртит. Дныоанлан, ашө мацк иаавцырны, инижыт – убри аамтазы ашө абжыы аагсит. Беслан игөы нтыщсааит...

Ашө абжыы апцхөыс дшаанамырцшыз ангөсита, цшьяаала арцгара исеситеит. Махаз ипшисйхөахяз сицш, алашьцараөы аиарта ааиршышыын, ихыза доахан дхөыцалеит, нас даакөыщсычхайт.

Аха аиартаөы азөы дшыкөаиз гөситеит.

– Махаз уаахөы сара сахь..

Уи иахайт лара лыцсы алагаагара бжыы. Шьыжь ка- лаанза иара изы шыкөсык аамта цозшөа ибон.

Ацөылашамтаз Махаз дгьежыт. Дынесыжөцуаны сицш, иара цшьяаала ацацха ашө днасит. Ашырхөа Беслан дындөылцит, Махаз дшааиз аниаха.

– Инагзоуп иухөаз! – ихөсит дсигьыргьаны Махаз. – Уажөшьта угөы тынчыз. – Иара ашырхөа иматөакөа ишөйхуа далагсит...

Махаз дамхацөсит, ипцхөыс цөгьала даалырцшит ашыьыжь. Ихөда лнапы ныкөшьуа ихы аалыршышыит, ус- гьы нацылцит.

– Сыхаара, учмазаохама, угөы бзиоу? Сара акыр аамта уаарцшра сөын иаха, усзаамырцшит, снапкөа укөыршаны сышьтан, аха умаацшзакөа уцөан... Угөы бзиоу?

– Мап, мап, сара сычмазаозам! – дгьыргьацөа сөаитит Махаз, нас ипцхөыс дааигөыдихөхөалан дигөзит».

Абар Т. Царашь ирөиамта «Ахаца ипшышөара» иахөо:

«... Уара убас уццакуазар, аамта рацөак хамган, аоны зегьы аасырцшуама, сөааилахөаны, аөы көадырны сөеи- көсыршөап. Сара уара суцхраарц азы сөызцөак саары- дцаалар сцхуп. Исыт уматөеи уеи. Уесилых!

Иаацьеишьсит исхөаз, аха ассылыхра иезикит. Цака ишөыз аматөала данынха Кызбыч иара ихаирцеит ихамы, итапанчагьы иара инааиркын, ус ихөсит: уа усзы-

цшыз сгыжыны адырра устаанза. Исыза иматэала исааилеихэан Кызбыч исы кэадырны агэара дынтыцит. Исыза аоныка дныоналан, икаицо дақөымшэо ауасхыр асы даакөгылеит. Иахайт ицэаз апцхэыс лыцсыц алаагаоагара абжы, амэты каруат абжы илымха интасит.

Кызбыч ицхэыс лакэхап ицэо хэа игэы иаанаго ииура дақөымшэо даашанхсит. Дахыгылаз апцхзы хышэашэа икэнатэсит, деилышшеит. Икасцарызеи? Апцхэыс луада хапак дшыоноу гэалтар, дыхэхэаны зегы аалырцшуеит. Сышцашьтало Кызбыч ицхэыс лыварафы, иара итыцафы? Уи иус иаарласны икаицар акэын, аиартахь деихсит дкэыцсычхауа, даапсаны дыкоума, дхэацымыцуа акэымкэа ииартацкэа акэушэа, Кызбыч ииарта дынхэыцалеит. Апцхэыс лцэа цхаза иаaidкыслсит, иара ицэа дынтазызеит, днаскэан днышьталсит ицсыц мго. Дыгэрымуа днахэын дныкэисит.

Апцхэыс, зыбга иеирхан ишьтаз, даахэын дылгэыдылхэхэалеит, дшыцэаз ак иалхэсит иара:

– Сыхаара дарбану уха цхыбжэон иузааз, иицахыз, дзышьтоузеи?

Атак мхэакэа дкэыцсычхайт, ахаца иус ахь ус шлымам леилркаарц.

Ари ахаца апц нымцэошэа ибон. Аха уи дыззыцшыз калсит, азэ аонашэ дшасыз иахайт. Абыцагы рымацэакэа рыпсахыит, асас дцеит, хамтас иртаз асы днакэтэаны, Кызбыч ицхэыс лахь дааццакит.

Кызбыч ицхэыс лыварафы днышьталсит, дааигэыдихэхэалеит, адгыл гьежьюашэа даакалеит убри аамтазы. Аха ицхэыс арцэаахэа лыбжы натлыркэеит, нак днаигэыцасын ацэыуара дналагеит.

– Истахым ура усы анхара, сызуцынхом! – дцэыуон лара. – Ууаоым ура, убнауаоуп! Сургэыбзыцуеит ура ианутаххо, абжэаацны узкэа сеиарханы ушьталоит!!!

Дзыгъапэыгъапэуаз силикааит Кызбыч. Даара игэы тгэыргъаауа даакалеит уи...»

Меижъарада, иаахгаз арсиамтакэа рэы иаабо аетно-графиатэ факткэа, доухала ихэаакэпоу арсалисттэ традиакэа, ажэытэ цаскэа, акъабзкэа, амилат казшыа иадхэалоу астикатэ моралтэ кодекс, ауафра, аламыс, агэытбаара уб. егъ. реикэсытра адыгааи ацсуааи шыаладалатэи реиуара шыакэзыргэгэо ауасхыркэа ируакуп.

Типологиала сизааигэоу ашэкэыооы Т. Чарашь иповесткэа «Шацсыгаа ртыцха», «Абрагъ», «Асыхъча ишыоура», рыкны аревوليуциа калаанзатэи адыгаа рыпстазаара аикэсытра адагы тематикала реизааигэара хирбоит, насгы иалумкаарц залшом Т. Чарашь идунейхэапшышыа исахъаркны азнагашыа ашэкэыооы ибаохатэра шыхаранакуа.

Аповест «Шапсыгаа ртыцха» иугэаланаршэоит 1796 ш. Бзиуктэи айбашыра дуи 1812 ш. рэтэи Урыстэылатэи Абицаратэ сибашырей.

Аповест «Абрек» асы иарбоуп 1904–1905-тэи ашыкэскэа рэтэи аурыс иапониятэ сибашыра. Уи цакылеи жанртэ силазаашыалеи атоурых-революциятэ прозах иацанакусит.

«Асыхъча ишыоура» асы иазгэатоуп адыгаа Тыркэтэылака рахгара XIX ашэышыкэса 60-тэи ашыкэскэа.

60-тэи ашыкэскэа рзы итыцусит Т. Чарашь иезига «Абазех шэарыцао быргъ». Уахъ иагэылалоит ашэкэыооы асоциал-психологиятэ цакы змоу иажэабжыкэси иновеллакэси: «Абазех шэарыцао быргъ», «Ацшэма цхэыс», «Ацхэызба лажэа», «Ацыхэтэантэи ахысыбжы». Ихъшэаны итыцусит ароман «Асыуао запэ».

Атоурыхтэ тематика иазкыз арсиамтакэа инарываргыланы Т. Чарашь иреиаратэ моа атематика асатэ пстазаарахыгы ахы хан. Иахаразак уи азкын адыгэеиа кыта

акультурей, абзареи, акытастэй асар раазара реизыр-харазы ицхыраагзоу ихадароу апроблемакэа рызбара. Ус еицш икоу ашэкэыооы иреиамтакэа иреиуоуп аповест «Ан кэыш лыцха», ароман «Куко». Аоымтасы икэгылоу апроблемакэа рыла урт «акытатэ проза» иаха иазааигэоуп.

Урт рахытэ Т. Чарашь имоуп асценахь ицэырцхыоу адраматэ реиамтакэа: «Ан кэыш лыцха», «Атыцхэи ашэткэеи» астатиакэа, аочерккэа, ажэабжыкэа.

Т. Чарашь иреиамтакэа рбызшэа ачыдара азгэато С. Дангэылов иоусит: «Адыгаа рмал ду – рбызшэоуп – Чарашь – адыга бызшэадырэоуп. Цштэыра-цэала, афоризмла иоычаны, иара иацкыс сигыны азэгыы издыруам афольклор, Чарашь иреиамтакэа гэылтэаауп исахьарку афольклортэ ажэакэа рыла, уи аиумор, уи аколорит даеакы иузадкылом. Убри азоуп Т. Чарашь иоымтакэа зегыы ажэлар ихаракны ахэ зыршыо, изакэсыртуа».⁴¹

Т. Чарашь хатыр ду изакэын ихатэы бызшэа, иан лбызшэа ирцауланы, итоурыхтэны, афилософиатэ цакы ацацаны дахцэажэон: «Абызшэа, ан лхэычы икышпэ икэылкуа, ауаоы изы амч ду амоуп. Иарбанзаалак ажэа зызку ацакы аарцшра акэзам уи амч зыдхэалоу. Ажэлар ртоурыхтэ моа, уи амилаптэ казшыа, уи ахыкэки агэтэхэыцракэеи, уи атэитцш, аамта ацэаара инакэыршэаны уацхьа игылоу ажэлар рыцсы зыцхэароу зегыы ан лбызшэа акынтэй иааусит, иузсикэымтхо ауаоы игэы иалаптэоит, иуаоытэыосатэ цшзароуп хэа уаоы иицхьазо зегыы, ибзиараны, ихацараны уака силаптэоит. Икам даса мчык, ауао игэацасы инсиртэ ан лбызшэа еицшны. Абс еицш икоу агэтэхэыцрала силымшэо сидхэалоуп амцэ-

⁴¹ Дангулов С. Сын Адыгеи. Т. Керашеву 75 лет// Литературная Россия. 1977, 5 августа.

ыжәәақәа зауз Царашь иажәа: игару адыгьсеиа бызшәа акәзам, уи ззымхәо иоуп ицару.

Иааизакны, Т. Царашь ирҕиамтақәа ркны казара дула иааирцшусит ижәлар рцас-қабз шыахәқәа, рыуаәра харақ, рыламыс ацқара, уи илшеит ижәлар рменталитет аарцшра.

Т. Царашь адыгьсеиа милаҕтә шәкәыәәны даанхоит.

Ибрагим Цей (Ибрагим Цей) (1890–1936)

Ибрагим Салех-ица Цей диит ажбырныхәа 11, 1890 шықәсазы Адыгьеиа, Шьенцьи аул асы, анхаабы итаа-цәараасы. Ибрагим иаб 1899 шықәса рзы дтеицоит Екатеринаодар ақалакъ асы фышықәсатәи Александровтәи арсалтә царайурта. Ибрагим абызшәеи алитературеи ибзианы игәникыллон. Аха рыцхарас икалаз, аматериалтә еиқәымшәарақәа ирхыркъаны дызтаз ацарайурта дзалгом. Абольшевиктә еиқаарақәа дахьрылахәыз азы ацхыраара изташазгьы азәгьы дкамлсит.

1917 шықәсазы И. Цей апстазаара даара дкыднакъеит, Нхыц-Кавказ ақалакъқәеи ақытақәеи деимкьо дрылан хныкәгагак апшааразы, еиусицшым аусхкқәа инапы рылакын, дацәымшәашьо, дацәыпхамшьо аус иуан. Крым, Армавир, Керч, Феодосиа, Симферополь, Иалта, Кәбан зегьы дырхысхьан. И. Цей аусура бзиа ибон, ацәаус знапалакыз, зыцстазаара иазықәцоз игәацанза дидгылаабын. Апстазаара ицнашәаз И.Цей «Амсылмантә газет» аусура иеалаирхәуа далагоит. Иоусит астатиақәа ашьхарыуаа рцаралашара иазкны. Истатиақәа «Нхыц-Кавказтәи апсылмантәа рыцстазаара ахьтә», «Иатахузсеи», «Ага хәымга исагыланы» рәы бжьы ҫацала ажәлар дрыцхьоит гәкамьжьра камцакәа, адыгьеиа аулқәа рәы рышколқәа раартра напы адыркырц азы. Ачымазара ҫыкқәа зегьы рсиха иеку амдырра ауп, ижәдыруаз хәа иуаажәлар дрыцхьон апарадыррахь.

Ибрагим Цей рацхъазатәи ирҕеиамта «Аинтеллигент гәак» икыбщхуи 1913 ш.азы «Амсылмантә газет» акны, ацарадырра апроблема иазкуп. Персонаж хаданы автор дааирцшусит Абуков хәа азәы ажәлар рсацхъа икыақыоз, атагылазаашъа исақәыршәаны зхатәы интерескәа ирышътаз, ақәцәиаашъа иақәшәоз.

Ари арҕеиамта ацакы иазааигәоуп И. Цей иажәабж «Анцъныр Хагупов». Ажәабж афырхаца Хагупов ацара змоу уаә беианы даарцшуп. Уи илшоит ижәлар рзы имачымкәа аускәа рыкацара, аха уи, Абуков иеицш ихазгы феида ахызааго атагылазаашъақәа дырзышәарыцоит, уахъ иаха иблақәа хоит. Арт арҕеиамтақәа рсы иаабоит адыгысиаа рыцстазаара аитасратә аамтазы. Уи ирҕеиамтақәа рсы ижәлар рыгәтыхақәа рыцеишоит, рхъаа шихъаау дирдырусит, урт рацхъакатәи рцеицш шицрыхо, ахратәра иарлашәыз ижәлар рыхдырра асыхаразы ихы, илшара дшамеигзо. Иара убас, иазгәахтаз арҕеиамтақәа цакыла ирзааигәоуп ареволуция калаанзатәи И. Цей асоциал-политикатә цакы змоу ипублицистикатә статиақәеи иочеркқәеи: «Ажыакца», «Агәышәхәы иқәхаз», «Аилашәшәымтаз» уб. егы. Арака автор иааирцшусит ашьхарыуаа рыцстазаара иаңыз ауадаәрақәа. Урт шалыхәдаз ауабытәыосатә насыцлаша, нхартас ишрымаз ацәыцлашыцарақәа рсы.

И. Цей иқәсиаз исахъаркыратә рҕеиамтақәа рахъ ицхъазоуп ажәабжкәа: «Мусса» (1913), «Азәа» (1913), аповест «Иусуф» (1915) уб. егы. Автор иоымтақәа рсы дрылацәажәоит дызну аамтазтәи ахтыскәа, дрықәызбоит агычцәа, иааирцшусит ускан адыгысиаа рыбжъара даара исианы иказ асгычра, XX ашәышықәса алагамтазы иказ асоциал-психологиатә сиҕагыларақәа.

И. Цей дахацгылабын егырт ажәларкәа рхатабзиарақәа зегы. Автор ирцауланы, сиусицшым ахырхарта-

кәа рыла иааирцшусит аурыс жәлар рахь ижәлар иры-
маз аиашьаратә сизааигәара. Далахәын асатә цстазаара
аиааира агаразы ақәцара ацыхәтәантәи имшқәа ркы-
нза. Аус иусит Шенцьитәи аревком ахантәабыс, амаза-
ныкәгабыс, анаос комиссарс ашьхаусқәа Ркомиссариат
Кәбан–Амшынсеқәатә аревкомитетакны. 1920 шықәсазы
Кәбан Асовет мчра анышьақәгыла анаосангы И. Цей
атакпхықәра змаз атыцқәа рсы аус иуан.

1924 шықәсазы И. Цей ихиркәшоит идраматә рсиамта
ду «Аимтәащәа», 1925 шықәсазы икыпцхьусит идрама
«Кочас», иара убас атоурыхтә этнографиатә очерккәа.

Анаостәи ашықәсқәа раан итижьусит ажәабжьқәа «Фа-
тима лразкы», «Ажәытә хәахьала», апиесақәа «Ақьаб-
зқәа», «Тоне Рома», акомедия, «Ухахьы иузаамго» уб. егь.

И. Цей дышоуан алитературатә жанркәа зегь рсы, аха
иара ирсиаратә моасы иаха апыжәара аман адраматур-
гия. Уи имоуп жәаба инарсиханы адраматә рсиамтақәа.
Иара адыгьейя театр аказара асиараасы аинсценировка-
қәа имачымкәа аус рыдиулсит. 20-тәи ашәышықәса ак-
тәи азыбжасы даара иеишәсит Адыгьейя театр аартразы.
Арака иқәдыргылоз адрамақәа авторс, режиссиорс, акти-
орс ирымаз И. Цей ихата иакәын. И. Цей ирсиамтақәа
зегьы ирныцшуан ибеиоу адыга жәлар рфольклортә тра-
дицияқәа. Адыгьейя жәлар рдоухатә культура ахыцша
зхылшуаз арсиамтақәа ирсиуоуп уи иажәабжьқәеи ино-
веллақәеи. Автор иновеллақәа рсы исацисеусит ажәытә-
ра, асатәра ашьақәыргәгәаразы дықәцоит, анхабыжәлар
ирхылщыз ауаа ргәымшәара, рхацара зыригоит.

И. Цей иман адыгьейя аристократцәа рхатарнакцәа
рыбнауаора аазырцшуаз ановеллақәа. Убарт ирсиуоуп:
«Аб мейц», «Ухы сфап» уб. егь.

И. Цей афольклор амотивқәа инартбааны ихы иаир-
хәоит ироман «Хәацкә-Хәацьы» акны. Автор арака иаа-

ирцшусит октиабртәи арволиуциа калаанзатәи ахратәра аамта. Автор адыгьсеиаа ржәйтә рсоциалтә базара инартбааны изныцшуа ироман хаз шәкәны атыжъра дахъазом.

Адыгьсеиаа реилазаара акнытәи автор еиуеицшым акласкәа рхатарнакцәа ааирцшусит. Ароман асы атауадцәа ркласс ахатарнак, Ҷацыкә даарцшуп зыхшыџи зымчи аамта атагылазаашъа иззақәмыршәаз иакәны. Ҷацыкә дашыцыламызт ацъаус. Уи бзиа избозггы дырхыччон. Даазан атауад таацәараасы. Иаб заа дипцхоит. Ахкәажә, лхаца ицсра ашьтахь, ирымаз рахтынра амал ахы лзамтазт, илцәеицхыттеит. Лыхшыџ атыцасы ианааи, илызхымгакәа, лыцстазаара далцусит. Даанхеит Ҷацыкә дситымны, имазара хәычы датынханы. Изынханы имаз имазара хәычгы иуацәа ирыбзоураны, лассы иныцабеит, дгархеит. Амамзаара, амлакра иныцшуа далагеит. Ахатырггы мыцхәы ишиқәрымцозггы иныцшит.

Ари еицш атагылазаашъаасы Ҷацыкә дыблакъар ауан, – инахараз рыуа, иаб иџыза Мамсыр иакәмызтггы: «Агычреи ақәычреи ркны апышәа ду змаз Мамсыр Ҷацыкә егыч еилкьаны дкаицоит. Диазапәкьеит Мамсыр Ҷацыкә: Шацсыг, Тәмыргоиа, Кабарда, Ставрополь, Дон, Кәбан адәкаршәрақәа рсы ақәыларакәси аимцәарақәси ииркацон.

Оажәа шықәса зхыцуаз атауад Ҷацыкә дпрофессионал гычны, дыцәгъаршыџоны дкалеит. Ашәкәыџы ироман асы дааирцшусит зыцстазаара алзаара иаеу аристократ ихаесахъа.

И. Цеи ибзианы идыруан ижәлар рсапыцтә рсиамтақәа. Адыгьсеиа жәлар рфольклор амотивқәа рыла иџит ахәычқәа рзы апосма (иажәсинраалоу алакә) «Ажъақәа рыцсхәра» адыгьсеиа литератураасы уи рацхъазатәи хәычтәы рсиамтаны ицәырцит.

И. Цей имаҗымкәә икалам иҗыңит аиҗагакәә: К. Чуковский «Абарон Миунхаузен ихтыскәә», «Са сдәдыр», «Амҗ-цокотух», С. Маршак иажәсинраалакәә уб. сгь. Абарҗ арҗиамҗакәә рыла уи ашьҗата икит адыгьсеитәи ахәыҗтәы литература.

И. Цей ирҗиамҗакәә рҗы иаарҗшуп аоажәатәи аоажәижәабатәи ашыкәскәә рзы имоаҗысуаз ахтыскәә. Уи иоуан аамҗа җың иаҗыз, агәыргьаракәеи, арыңхаракәеи ашьхарыуаа хәсакәеи, аҗари рразкы аазырҗшуаз арҗиамҗакәә. Аҗстазаара җың ашькәгьылара активла далахәын. Ибзиазаны идыруан аурыс, аукраина, атыркәә, акрым-татартә бызшәакәә.

И. Цей иповест «Азаңә», иажәабжь «Фатима лразкы» кыҗхьуп адыгьсеи, аурыс, бызшәакәә рыла, иара убас аурыси аукраинеи классикҗәа рырҗиамҗакәә (И. Крылов, Т. Шевченко, К. Чуковский, С. Маршак) адыгьсеи бызшәала.

Иҗстазаара аҗыхәтәантәи ашыкәскәә рзы аус здиулоз ирҗиуоуп аповест «Исхак иҗхәыс», атрагедиакәә «Акомиссар Шовгенов», «Аума зхылеиааз агха», «Гошегаг илыххәау ашәа», аха аҗсра игәыхәтәы дахьнамыгьзит. Ахратәра ашыкәскәә раан адыгьсеи жәлар рахьтә зегь раҗхьаза ажәлар рымаҗуразы зкалам шьҗызхыз И. Цей иҗстазаара далҗит 1936 шыкәсазы 46 шыкәса дшырҗагылаз.

Ахмет Ҷатхәа (Ахмет Хатков) (1901–1937)

Ахмет Ҷанхәат-ица Ҷатхәа диит цәыббра 24, 1901 шыкәсазы, Ҷатажукаи аул, Кәбан аобласт, Маикәацтәи акәшаҕы (уажәтәи Шовгентәи араион) Адыгъеиатәи Ареспубликаҕы.

Ахмет Ҷатхәа дышкәыцшаз дталоит иаул аәтәи ашкол. 1913–1914 шш. рзы уи ацара иацитоит ақалақь Уфа Татартәылатәи арпаоратә семинариаҕы. Ихышәаны уи диасуеит урысшәала ацара ахыырцоз Ставропольтәи асеминариахь. Арака Ҷатхәа дрызельымхан аурыс литератури аурыс классикцәа рыреиамтақәеи. Иахаразак бзиа ибаны ситеигон адыгъеиа бызшәахы аурыс классик А.С. Пушкин ипоезиатә реиамтақәа.

А. Ҷатхәа қәеиарала ацара далғаны дгъежьюеит Адыгъеиака, адыгъеиеи аурыси бызшәақәа дырцара аус инапы аиркуеит. Иацхьа зцаара хадас икәгылаз – ижәлар ацарадырра рыларцәара акәын.

Ишаадыруа сицш, 20-тәи ашыкәсқәа рзы ауп адыгъеиа школқәа аизҳара амәа иананылаз. Аус адырулон хатәы бышәала афункциақәа рыртбаара. Итыцуан рацхьазатәи анбанқәа, арпагатә шәкәқәа, арпага – методикатә литература. Даара атыц ду ааннакылеит аматәр амәацгараҕы Т.Чарашыи А. Ҷатхәеи сицтыржыыз адыгъеиа литература иазкны арцага шәкәқәа ахрестоматиақәа. Арт ашәкәқәа кырынтә, 1930-тәи ашыкәсқәа нцәаанза аицатыжьра иаҕын.

Убасала, А.Хатхәа рацхъазатәи арпагатә программақәеи, аметодикатә литературсеи, арпагатә шәкәкәеи дракторны, рацхъазатәи адыгъеи рцаоы, ашәкәыооы А. Хатхәа, амилагтә литература аизырхарасы злагала дуу шәкәыооыны дыцхъазоуп.

А. Хатхәа илитературатә тынхәкәа иреиуоуп: ажәабжь «Ацара иахәхаз», (1927); «Асыщ» (асценировкакәа реизга, 1929), «Алира» (ажәсинраалақәеи ашәкәеи реизга 1931); «Акарул» (Ажәсинраалақәеи ашәкәеи реизга, 1935); «Ахацара» (ажәсинраалақәеи апосмақәеи урышпәала, 1938); А.С.Пушкин иалкаау иреиамтақәа реиҥага (1939); «Унха, ауаоы!» (ажәсинраалақәа, апосмақәа, ажәабжькәа, 1959). Уи адаггы икыпцхьын имацымкәа аочерккәа, апублицистикатә статиақәа.

Адыгъеиә жәлар реырхәалатә реиамтақәа рахьтә лымкаала аҥыц ду ааныркылоит аҥбатә ашәкәа. Апост ари жанр ала иапицит, еиҥикаауеит ажәсинраалақәа рцикл: «Атәархра амза» (1924), «Асаора амш» (1929) уб. егъ. Арака автор иахирбоит анхаоы иҥстазаара зеггы анхара моа ишадхәалоу. Анхацәа рҥабаатә хдырра аешацсахуа.

30-тәи ашыкәсқәа рзы Ахмет Хатхәа ииоыз иажәсинраала «Хаца сиҥцит аибашьоы каҥшь» ианыпшуеит ажәлар рашәкәа рхыцша, стильла реизааигәара.

А. Хатхәа иреиара иалеигалейт хадара злоу даса темак – аҥстазаара хаҥа иахылцыз аинтернационализм. Уи ареиамта азкын мшацымза 28, 1931 шыкәсазы Америкатәи Европатәи ашәкәыооцәа ргәыц Адыгъеиәка раара. Идеиасггы иамоу адгыл икәынхо ажәларкәа зеггы рыбжьара аизыказашьа бзиа ашыкәыргылара ауп.

30-тәи ашыкәсқәа рзы ажәсинраалақәеи, ажәабжькәеи, ашәкәеи ржанр адаггы, апост иҥааиуа иалагейт жанр ҥыц – алиро-епикатә поэма.

Фышықәса рыла А. Хатхәа иаццоит цшь-поемак: «Иҭахада, харт хабаци?» «Унха, ауабы!», «Зумор», «Кот Хаджи». Ипоемақәа идеалеи тематикалеи еицшым, типологиала урт ааигәанатәусит автор уака иизбо асоциалтә проблемақәа. Убри акнытә дунсик икәынхо, хәынтқаррак иатәу ауаа шан еиҕагылаз 0-мчык рыла: политикалеи идеологиалеи, жәытәи-ҕатәи еиҕагылоу аклассқәа рыла ишьақәгылан.

Апоема «Иҭахада, хабаци харт?» адыгьеиа литература атоурых иалалеит, амилаҭ ахьчара шытас измоу рҕеиамтаны. Уи еиҕагоуп адыгьеиа бызшәа акынтәи аурысшәахь.

Апоема «Унха, ауабы!» акыцхьахь ицәырцуеит 1936 шықәсазы Т. Чарашыи А. Хатхәеи еицырдыруа аурыс шәкәыооы Н. Островски ибара инеит. Рнеира мзызс иамаз ашәкәыооы ироман «Ацыр шызрыжәхаз» адыгьеиа шәкәыооцәа рхатәы бызшәахь иахьеицеиҕаргаз акәын.

Хәарада, аурыс классик Н. Островски даара ахә дуны ишьеит ари ахтыс. Дрыхцәажәеит адыгьеиа шәкәыооцәеи урт рырҕеиамтақәеи. Ари даара ргәы иахәеит А. Хатхәеи Т. Чарашыи. Абри реицылара, реибабара цацгәысгыи иаиуеит А. Хатхәа ипоема «Унха, ауабы!»

Автор ипоемаҕы иааирцшуеит ахратәра аамтазтәи аткәа-цхәыс Зулиф лгәырәақәа рцыхәа шыццәо, аизыказаашьа хьантақәа аизыказаашьа ҕыцқәа рыла рыешырыцсахуа.

А. Хатхәа ирҕеиаратә диапазон есышықәса асартбаауан.

Дхәыдамызт А.Хатхәа егырт алитературатә жанрқәа – апрозеи адраматургиеси рҕгы. Ашәкәыооы ирҕеиаратә тынханы иаадыруеит апрозатә рҕеиамтақәа: «Ацара асапахәы», «Хәицәмызып», «Атауад Цьецыкә ибзамыкәра», адраматә рҕеиамта «Чилашии».

А. Ҳатхәа иситагамтақәа иреиуоуп имачымкәа асаркыратә щамтақәси, арцагатә шәкәқәси. Хыхь ишазгәахтәз сищ, урт иреиуоуп Н. Островски ироман «Ащыр шызрыжәхаз», ихаданы хәа ицхъазоу А.С. Пушкин иажәсинраалақәа: «Азын хәылпазы», «Кавказ». Иара убас аспикатә рәиамтақәа рахьтә «Кавказтәи аткәа», «Полтава» уб. егь.

Даара ихъаагатәу аоуп А.Ҳатхәа иситагамта А.С. Пушкин ироман «Евгени Онегин», анапылабыра абжъазра, Майкәац аккумуляция ашықәсан (1942).

А. Ҳатхәа иреиаратә моа зынза 14 шықәса роуп иацанакуа. Арт ашықәсқәа рыщнуцкала ирацәоуп апоет икаи-паз. Уи данысит даара ихъантәз ацстазааратә моа, ихәычра инаркны иуабыбжаранза.

Абасала, Ахмет Ҳатхәа цоа змам алагала ду кайцеит иқәыщшу адыгъеиа поезии, иааизакны алитератури реизхарақы. Еихаразак 1920 – 1930-тәи ашықәсқәа раан.

Исхак Машбаш (Исхак Машбаш) (1931)

Исхак Шьмаф-ица Машбаш иахьатәи адыгьсеиа литератураҕы иналукааша шәкәыџџуп, поступ, проза-икуп. Уи иажәсинраалақәа, ипосмақәа, ироманқәа ирныцшусит атәылауаоратә пафос ҳарак. Апшәкәыџџы иреиамтақәа рғы кыр инарцауланы иаарцшуп ауаџы адәахьтәи ихтыскәа реицш ионыцкәтәи дунейгы.

И. Машбаш диит 1931 шықәсазы Уруп ҳәа изышытоу аул ағы Кәбан ғыцтәи араион, Краснодартәи атәылаҕаҕә ағы. Ацара ицон ацхьа иқыта школ ағы, нас Майкәац ақалақь ағы арцаоратә парайуртағы, ашьтахь Москва СССР Апшәкәыџџәа реидгыла иатәыз А.М. Горки ихьз зху Алитературатә институт ағы. Далгеит иара убасгы иреихау апартиатә школгы. 1970-тәи ашықәскәа раахыс аус иуеит Адыгьсеиа Апшәкәыџџәа реидгыла ахантәаџыс.

Исхак Машбаш итәылаҕгы, итәыла антыцгы ибзианы дырдырусит постк иаҳасабалагы, прозаикк иаҳасабалагы. Уи иреиаратә моа хациркит поезиала 1940-тәи ашықәскәа рзы. Рацхьзатәи ипоезиатә реиамтақәа реизга «Ауаа гәгәақәа» ҳәа хыс иаманы итыцит Майкәац 1953 шықәсазы. Убри аахыс Майкәац, Москва сгырт ақалақькәа рғы адыгьсеа бызшәала, урысшәала итижьхьсит жәабала апоезиатә сизгақәа.

Убарт иреиуоуп ишәкәқәа: «Са сдуней», «Апшәкәы ғыц», «Ецәацъаа», «Амардуанқәа», «Иалкаау» ухәа уб. сгы. Урт рғы сахьаркыратә ажәа лыцшаахла ицәыр-

гоуп Адыгысиа ажэйтэ-аҕатэ, иахьатэи ауабытэыоса игэы ицхо, дызмыртынчуа апроблемақәа. И. Машбаш исахьаркыратэ бызшәа ажәлар рбызшәа иагәылсны иааусит.

Ашәкәыооы ипоезиа уасхырс иазышьталоит ижәлар реапыцтэ реиамтақәа рбеиара, урт иргәылаку акәыҕаха-рақәа (ажәацқақәа, апуфарақәа, ажәарццакқәа) уб. егь.

Ашәкәыооы ишәкәы «Азеицш гәара»⁴² асы иааирцш-уеит, иабду, ргәыла ишизицхәоз Нарт Сасрыкәо изку ады-га жәлар рашәа. Абар уи: Саусэрыкьоу тикьан Саусэрыкь-оу тинэф».⁴³

Ажанртэ силазаашьала, тематикала, идеиатэ цакыла еиуеицшым И. Машбаш исахьаркыратэ реиамтақәа, урт рпоезиатэ бызшәа ашықәгылашәа.

Ажәакала, аамтеи ацстазаареи реиаткрақәа инары-кәыршәаны, аеацсахуеит апоет илирикатэ реиамтақәа рсахьагы.

Хәарас иатахузеи, агәтахәыцратэ процесс аибашь-ра калаанзатэи апоезиа акынтэи иааусит. Аха иубартэ еицш, уи ахаера аацшуеит 50-тәи ашықәсқәа рынтәамтеи 60-тәи ашықәсқәа ралагамтеи рзы. Ус еицш икоу ашәкәы-ооы иреиамтақәа иреиуоуп, абаллада «Асы абжьара». Ишнейшнейуа, И. Машбаш илирикасы реиитаркуеит адунеи ауаои реизыказаашәа. Уи убоит аизгақәа; «Мелодии» (1964) («Амардуанқәа», (1967) «Ацқақәа», (1972), «Азарақәа», (1974), «Аразын қәа», (1977) уб. егь. реы. Иааизакны арт ареиамтақәа реы афилософиатэ хәыцра-қәа ицаулоу апозициа ааныркылоит.

И. Машбаш испикатэ жәабжьхәаратэ поезиахь иаца-накуеит: «Атаца», «Амшын», «Ашәа», «Сашәа еиҳаб». Ацыхәтәантэи азкуп Асовет Еидгыла афырхаца Хә. Ан-

⁴² Машбаш И. Общий двор. Майкоп, 1955. С. 13.

⁴³ Соусоруко – хара хәхәцха, хара хәлашара.

друхаев ипстазаара. Автор ас еицш икоу арсиамтақәа рсы адыжәара ритоит идгьыл гәакьа асацхьа зуалцшыа анагзара иязықәо афырхацәа.

Амузыкалтәра – ичыдоу казшыоуп И.Машбаш иажәси-праалақәси ипосмақәси рзы.

Иаагап, ипосма «Амшын» асы ицәыргоуп зыдгьыл гәакьа ныжьны Тьркәтәылака ицоз адыгаа ртрагедиа иадхәалоу асцена гәытшыаагақәа.

И. Машбаш – ашәкәыооы ду, ипосзиа анаосангы имоуп зхыцхьазара рацәам еиуеицшым атематика (асовет аамтазы иахьатәи апстазаара иахьзыноылоу) иазку ароманқәа: «Ирцәыуахьоу ирзыцшым», «Ауаоы оынтә диуам», «Абзиара каца», «Асыршәы шықәсқәа» уб. егы. Арт арсиамтақәа рсы ирзаатгылоуп рхақәитрей рхьыцшымрей рзы хамеигзарада иқәоцоз адыгьеиа жәлар ирейгы рхатарнакцәа цера, хаштра зкәым рхаесахьақәа раарцшра.

Апыхәтәантәи ашықәсқәа рзы ашәкәыооы иаицицит ароманқәа «Алуқәа», «Хан-Гирей», «Оыцья аткәацәа», «Адыгаа», «Харатәи адыдбжы» уб. егы.

И. Машбаш иепикатә рсиамта «Алуқәа» акны иааирцшуеит аурыс-кавказтә сибашьраан илабсабаны икалахьоу ахлымзаах хтысқәа ркынтәи афактқәа. Иара ашәкәаасы ишаирбо еицш, Тьркәтәыла (Стамбул) адоурыхтә архив акны иибаз адокумент моакәцагахеит ари ароман апцараасы. Автор ихәоит: ашәышықәсақәа «Рылу» ауп адыгьеиа жәлар кылызхыз. Париж антропологиатә музеи акны саатгылеит, сыоыцкәа зегьы еилаоынтит, дысгәалашеит адыгаа ирцәымгыз ах аинрал Засс. Уи исагылоз адыгаа рыхқәа хыцәцәаны, амасар иахеицон, нас акытақәа рымоа асықәан иаирсуан (избоз алаиршәаларц). Уи анаосангы, иара убри аинрал арт ахқәа «аспирт» рыцагәаны еиуеицшым амузеиқәа рахь идәықәицон.

И. Машбаш ихэоит: исынасыпны исымбеит арака ари аоыза!.. Сылацш нақөшөсит амузеи актөи азал акны ик-нахаз акарта ду, латын алфавитла арака иазгөатан – Черкьессиа. Арака иарбан адыгаа рхылщшьтрақөа, ииасхьоу ашөышықөсақөа рзы Хадгьыл иқөынхоз: абазехаа, ашапсыгаа, натухаиаа, аублаа, абжедугцөа, атемиргоиаа, амахошцөа, бесленеиаа, кабардаа...

Насыц сыманы схы збөсит арака иахьырхамышцыз, сьдгьыл гөакьа иқөынхоз схылщшьтрақөа, иара убас, апланета иқөынхоз ажөларқөа зегьы, ахацөа, ахөса рмилаттө матөарқөа рыла еилахөаны рсахьақөа.

Сгөы цөит, иабакоу адыгаа? Атоурых асы азгөатара иацсазамзи?

Сьцшын, – избөсит, абар, ижөытөтөи имацөақөа, деилыхха, иабцьар! Иара убас ачеркьес тыцхагьы. Даара сдыргөыргьөит арт реацшылара.

– Арт черкьесцөоуп, – ихөсит хамөацызгөоз, мацк ртоурыхгьы дахцөажөсит: иахьынхоз, хьцхьазарала миллионкөак шыказ, Нхьц-Кавказ Амшын сикөа мраташөарахь Кубан аьықөан, Кабарданза, Терекнза. Рхы иашьтоуп адыгцөа, сгьырт ачеркьесцөа хөа.

Адыгаа – ижөытөзатөиу ажөларқөа иреиуоуп. Шөышықөсала иөион урт рдоухатө хаөсахьақөа, рмилаттө традицияқөа. Адыгаа иаацьоушьартө еицш сасдкылаөцөоуп. Ражөа кьаөуп, рказшьа цьбароуп. Ахацара – амилат ирыпатууп хөа иршьөит. Урт рхацарөи рыпатуи аацшит 100 шықөса ицоз аурыс-кавказтөи айбашьраөы. Имшьамхнышгьылеит ахөынтқар ир реацхьа. Абас еицш иказ аказшьақөа рыман адыгаа...

Абасала И. Машбаш иаццоит ижөлар ртоурых адакьа иашақөа ирызку арөиамта ду «Жернова». Арөиамта иахөоит 1830 ш. ө-хөынтқаррак рыбжьара ицоз (Тьркөтөылеи Урыстөылеи) ахтыс хлымзаах атөы. Ари ахтыс

адыга жёлар рыдагы Кавказ икэнхоз егырт амилацкәагы ишырхысыз.

Ускантәи аамта даара ихъантан, аха ус ишыказгы мышкызны азы, ахақөтреи, атынчреи рзы ақөпарасы, амоақәа рылхра иағын Кавказ икәынхоз ажёларқәа.

Игәныргон (ана-ара амчқәа силарцартә еицш икамызт, ацықәсыларақәа рацәаны ирыман) мчыкны, шыақакны, махәсақны зынасыц зразкы силаз амилацкәа, ажёларқәа рымч ахыакымыз, аамта изтагылаз инақөыршәаны, атауад-аамста хәа амилац реилыхра шыкамлоз. Ишахәтаз амыцпакра, ахпатукәцара, аурыспәси, атыркәцәси ирыбзоураны аамта сиқәацәа ирзаанагаз «ақкы» ацыхәа ццәара шакәу ихадоу. Убри азын иатахын ахақөитразы аидгылара!

Инцәоит Аурыс-Кавказтә сибашыра. Аха инцәом адыгаа ртрагедиа... атыркәцәа рыцбақәа зыцшшу... Тыркәтәылака рахцара. Амлакра, ачымазара, ацсра, Амшын Еиқәа ацан ацстазаара аиура...

Ачерқкәс тыцхацәа хәмачла ацбармыкыағы ргытира, раахәара...

Адыга жёлари ацсуааи ртоурыхтә цстазаарасы, атрагедиа тә хтыскәа реишыашәалара аазырцшуа иреиуоуп еицырдыруа асовет шәкәыооы Гь. Гәлиа ироман «Азыблара». Арака 1877 – 1878 ашықәсқәа ирыцаркуа аурыс ацсуа сибашыра иаанагаз реишыа змам хажёлар ртрагедиа хлымзаах асахыақәа иашахатаны иаарцшуп. Ароман «Азыблара» ағы атынчра, аиаша, аиааира аргаразы ажёлар хацәнымырха камцакәа рыцстазаара лаша азыкәпара аоптимисттә цәаныррала ишазнеиуа ухәа. Ажәакала, арсиамтағы иарбоуп хаштра зқәым ахтыс хлымзаахқәа ирылцшәоу ахәра дукәа зырцго хәшәны ишыкоу агәыцра, аидгылара.

Хәзаатгылап Ацсны жёлар рпоет Б. Шынкәба иреиамта дукәа ируаку, хых иазгәахтаз ашәкәыооцәа

рырсиамтақәа ртема хада иакәсызтуа атоурыхтә роман «Ацынцәарах».

«Ацынцәарах» асы Кавказтәи ажәларқәа амхацьыр-ра ирнатаз «ашәахста» ду анаосангы, исицәоу умбакәа еицгу уздырзом» – шырхәо еицш, иаарцшуп зажәымта еикәапәахаз, иқәзааз амилаатқәа ируазәку аублаа жәлар ртоурых. Ажәакала, ароман афырхаца хада Зоуркан Золак имч мхсит, атоурыхтә тагылазаашьа цьбарақәа ижәларгы иаргы лбаанадоит. Ацсуаа рсы жәйтәнәтә аахысгы «Уажәымта цәгъахааит» хәа шәира дуны икоу апакы ауп арака Зоуркан Золакгы иқәшәо. Ацсадгьыл зцәызыз зеггы ицәызит хәа дыцхьазоуп.

Ииашахатаны, зшәам дгылаасы знышәнап зынасы-цымхаз ауаоцсы уи ицсы еснагь игәатәиуа ацсабара иа-лазаауеит, ицәеижыгы атәымдгьыл ишацәтәымыз иаанхоит. Насыц имацәкьоуп егъа ицсышья цәгъахаргы ишәам дгьыл анышә «ицхаза» згәы иныкәпцоу ауаоы.

Даараза игәтшьяагоуп И. Машбаш иажәсинраала «Аублаакәа». Арака уи иааирцшусит аублаа жәлар итрагедиа дуны ишырзыкалаз XIX ашәышықәса, урт шьатанкыла рыцсадгьыл гәакъа ишанызааз.

Кавказ ажәлар жәпаоык ртоурых итрагедиа тә дакьакәаны ирнысеит арт рәызпәа ахтысқәа. Урт ибзианы ирныцшусит ацсуа шәкәыооцәа рырсиамтақәагы: С. Чанба «Амхацьыр», М. Лакрба «Агәыроа», Б. Шьынқәба «Ацынцәарах», Ш. Ацьынцәал «Ахәа зыкәну ацъныш», А. Гогәуа «Аси амацәыси» ухәа уб. егъ.

Аскър Гадагатль (Аскер Гадагатль) (1922–2009)

Аскър Гадагатль ипоезиатә рсиаратә моа ашыапы акит XX ашәышықәсақәа иуадамыз 30 – 40-тәи ашықәсқәа рзы.

Аскър Магамуд-ица Гадагатль диит цәыббра мза 20, 1922 шықәсазы Адыгьсеиа, Хатукаи аул Красногвардеитәи араион асы.

Аскър Гадагатль рацхьаза акәны ажәсинраалақәеи алитература-критикатә статиақәеи рыюралоуп ирсиаратә усура напы шаиркуа. Иара убас, иаапсара ду адуп адыгьсеиа литературей адыгьсеиа фольклори наукала рытцаара.

Рхьцхьазара мачым ацынцътәылатә еибашьра аамтазы иапцаз А. Гадагатль иажәсинраалақәа 1941 шықәсазы аобласттә газет «Социалистическә Адыгей» ианылаз апартиоттә цәанырра злыжжуа, айбашьра хлымзаах иреалтәу асахьақәа зныцшуа иажәсинраалақәа:

Взорвавшись на части, черная	Амацәыс амцақәа аршәуеит,
бомба	Адыд архысуеит иаапкны,
Молнией огни рассыпает,	Ауафы исын – дашьит,
Обрызгав градом своим,	Мачзак инахаран ан рыцха
Человека она валит	Лычкәын дылтцәыуеит ипсыз,
навзничь...	Лылагырз лҕыкәахәхәа.
А там, немного дальше	Хара здым ишьа рахәыц
Убитого сына своего,	кацшьны
Оплакивает, рыдая,	Илеиуеит асаб икәланы...
Мать родная.	(еит. А.Л. Жьыцхәа)

мьятэ нации. Генезис эпоса «Нарты» (1997). Урт зегы хэы змам лагалууп абицаратэ нарттцаарафэы, иааизакны, афольклористика тцаарадыррак ахасабала атцаарафэы.

1997 шықэсазы аобатэи Адунейжэлартбжыратэ конгресс «Эпосы народов мира» алахэылацэа бжытомкны сиқэыршэаз «Нартхэр» азы автор ианашьан Адыгьейя атцаарадырра аганахьала, Ахэынтқарратэ премия.

А. Гадагатль дравторуп ускантэи аамтазы иказ аиёыхарақэа, айбарххарақэа, аазырцшуа арсиамта шыахэқэа.

Апосма «Ауафы игэыргъара» ацсахрақэа алагаланы, иажэсинраалоу повестны «Ақыта иаххэаау ашэа» хэа иоу, адыгьейя литературафэы ихтыс дуны икалсит. Иара убас, апоет иқэесит хэа ицхьазатэуп жэсинраалала иоу испикатэ повест «Адыга тыцха» (адыга, аурыс бызшэақэа рыла итыщыз).

Аповест афэы апоет иааирцшуеит иғару, аха зыщсы цқбоу, ицшзоу, зхы пату ззақэу адыга тыцха итрагедиятэу лразкы. Апоет итицааит асэоха ахафэы аазырцшуа атоурыхтэ материалқэа илашаны, силкааны иахирбеит XIX ашэышықэса актэи азыбжазтэи адыгьейя жэларт социалтэ силазаара. Имачымкэа агэакрақэа, ацэгъа-мыцэгъақэа тахэхэаны измоу асоциалтэ еикарамра.

Аповест бсиоуп абызшэа аганахьалагы: иуцылоит ажэацкақэа, ацуфарақэа, иара убас, аиёырцшпрақэа, аметафорақэа, аепитетқэа.

Иааизакны, «Адыга тыцха» – иреицгу сахьаркыратэ рсиамтақэа ируакуп хэа ицхьазоуп адыгьейя литературафэы. Икоуп, иара убас, апосмақэа адыгьейя тыцха илызку «Лиашьын лфырхацара», «Кэдинаг ицха», «Афырхацэа ран» ухэа уб.егь. Адыгьейя жэларт рмилаттэ хафэра айқэырхарафэы аиашьаратэ цэанырра аазырцшыз аурыс жэларт ирызкны А. Гадагатль имоуп инеицыху ажэсинраала «Агэы абжыы» хэа захьзу, уи ирсиамтафэы

игѣапантѣ иаауа ацхарра, абзиабара зцу абас еицш икоу
ажѣақѣа рзикуеит:»

«Старший брат наш – великая Русь!	«Урыстѣыла дузза – хашьеихаб!
Пусть поклоны я бить не привычен,	Сара ахырхѣара сашьыцлан сыкам,
Русский брат,я тебе поклонюсь!	Аха суетихырхѣоит аурыс, сашья,
Голос сердца сильней, чем обычай»!	Сгѣы абжы еихаеит скѣабз ааста».

(еит. А.Л. Жьицѣа)

А. Гадацатль 60 шықѣса ирѣиаратѣ мѣа иалагзаны
итижьусит 40 инареиханы апосзиатѣ шѣкѣқѣа адыгеи ау-
рыси бызшѣақѣа рыла. «Афырхацаратѣ спос «Нартѣа»
уи «Агенезиси» (Краснодар, 1967), «Афырхацаратѣ спос
«Нартѣа адыга (ачеркъес) жѣларқѣа ирызкны» (Маикѣац,
1987), «Нартхѣр» бжѣ-томкны (Маикѣац, 1968 – 1971).

О-томкны арѣиамтақѣа реизга адыгьеиа бызшѣала
(1993-1994), томк урысшѣала «Память нации». «Генезис
эпоса «Нарты» (1997).

⁴⁴Гадагатль А. Сердце адыга. М., 1963. С. 6.

АХЫЦХЫРҢАҚӘА

- Атажукн К.М. Избранные труды. – Нальчнк, 1974.
- Абуков Х.К. На берегах Зеленчука. Черкесское кн. изд-во. 1930.
- Андрухаев Х.Б. Я буду петь. – Майкоп, 1971.
- Аџба В.Ш., Ацъынцал Д.С. Алитература атеориа ашьатақәа. Арцагатә цхыраагза. – Акәа, 2008.
- Апсуа фольклор. Ианицеит ацхъажәеи азгәатақәеи Ш.Хъ. Салакаиа. – Акәа, 2003.
- Агәмаа Қъ.К. Иалкаау. – Акәа, 1955.
- Бекизова Л. А. Черкеская советская литература. – Черкесск, 1964.
- Бекизова Л. А. От богатырского эпоса к роману. – Черкесск, 1974.
- Бигуаа В. А. Абхазская литература и литературы народов Северного Кавказа. – Москва, 2011.
- Гашоков Х. Х. Свет в горах. – Черкесск, 1952;
- Гашоков Х.Х. Солнце над аулами. – Черкесск, 1957;
- Гашоков Х.Х. Отец и сын. – Черкесск, 1950;
- Гашоков Х.Х. Стихи и песни. – Черкесск, 1940.
- Гадагатль А. М. Избранные сочинения. – Майкоп, 1997.
- Гадагатль А. М. Память нации. Генезис Эпоса «Нарты». – Майкоп, 1997.
- Гадагатль А. М. Нартхәр. В 7 томах. – Майкоп, 1968-1971.
- Гадагатль А. М. Сердце Адыга. – Майкоп, 1963.
- Гәыблиа Гь. К. Апсуа литература (алекциақәа ркурс). – Акәа, 2005.

- Цьонуа А.Н. Ашьеи абзиабарей. – Акэа, 1990.
- Дангулов С. Сын Адыгеи. Темботу Керашеву 75 лет// Литературная Россия. 1977, 5 августа.
- Зыхэба С. Л. Агэыгра хазто атоурых // Акэа, 1977.
- История адыгейской литературы. Том I. – Майкоп, 1999.
- История адыгейской литературы. Том II. – Майкоп, 2002.
- История адыгейской литературы. Том III. – Майкоп, 2006.
- Инал-ипа Ш. Д. Заметки о развитии абхазской литературы. – Сухуми, 1967.
- Инал-ипа Ш. Д. Апсуа литература атоурых акнытэ. – Акэа, 1961.
- Кешоков А.П. Сломанная подкова. – М., 1973.
- Кешоков А.П. Чудесное мгновение. В 2-х книгах. – Нальчик, 1960.
- Кешоков А.П. Стихи и поэмы. – Нальчик, 1956.
- Керашев Т.М. Адыгея – первая национальная//Революция и горец. – 1930. №11.
- Керашев Т.М. Избранные произведения. В трех томах. Том I. – Майкоп, 1981.
- Керашев Т.М. Абрек. – Майкоп, 1959.
- Керашев Т.М. Умной матери дочь. – Майкоп, 1963.
- Керашев Т.М. Состязание с мечтой. – Майкоп, 1955.
- Карпов Ч.Е. Исхак Машбаш и его романы. // Исхак Машбаш. Сто первый перевал. – М., 1985. С.3.
- Костанов Д.Г. Две высоты. (Батыр). – Майкоп, 1947.
- Коғониа И. А. Ажэеинраалакэеи апоемакэеи. – Акэа, 1955.
- Қапба Р.Х. Қбаазым Агэмаа. – Акэа, 1955.
- Куашев Б.И. Собрание сочинений. В двух томах. Т. 1. – Нальчик, 1958. Том II. – Нальчик, 1966.
- Кумыков Т.Х. Хан-Гирей. – Нальчик, 1968.
- Кумыков Т.Х. Кази Атажукин. – Нальчик, 1968.
- Кабардаа ражэабжыкэа. Еикэдыршэеит Х. Шекихач, Н. Тарцха. – Акэа, 1982.

- Лакрба М.А. Асас. Ацсуа жэабжжкэа. – Акэа , 1957.
- Машбаш И.Ш. Собрание сочинений. В 2 т. – Майкоп, 2015.
- Мамий Р.Г. Путь развития адыгейского романа. – Майкоп, 1977.
- Мусукаева А.Х. Ответственность перед временем. – Нальчик, 1987.
- Ногмов Ш.Б. История адыгейского народа. – Нальчик, 1958.
- Ногмов Ш.Б. Филологические труды. В 2-х томах, Т.1. – 2. – Нальчик, 1952, 1959.
- Налоев З.М. Из истории культуры адыгов. – Нальчик, 1978.
- Налоев З.М. Очерки истории Кабардинской литературы. – Нальчик, 1968.
- Охтов А.Н. Стихи и рассказы. – Черкесск, 1955;
- Охтов А.Н. Ущелье Бэлы. – Черкесск, 1960;
- Охтов А.Н. Камень Асият. Ставропольское кн. изд-во. 1962.
- Охтов А.Н. Млечный путь. – Черкесск, 1968.
- Пачев Б.М. Собрание сочинений. В 2-х томах. – Нальчик, 1961.
- Пшибиев И.Х. Жизнь и деятельность Б .Пачева. – Черкесск, 1966.
- Панеш У.М. Типологические связи и формирование художественно-эстетического единства адыгских литератур. – Майкоп, 1990. С.178.
- Поэзия горцев Кавказа. Антология. Под редакцией А. Суркова – М., 1934.
- Папаскьыр И.Гь. «Темыр». – Акэа, 1938.
- Схаляхо А.А. Идеино-художественное становление адыгейской литературы. – Майкоп, 1988.
- Салакая Ш. Х. О некоторых общих Фольклорных истоках абхазо-адыгских литератур. Ученые записки, Адыгейский НИИЯЛИ вып. IV. – Майкоп, 1964.

- Салакая Ш.Х. В ногу со временем. – Сухуми, 1989.
- Салакая Ш. Х. Исхак Машбаш и Абхазия. Ж. «Акуа – Сухум». 2005, №1
- Сокуров М.Г. Лирика Алима Кешокова. – Нальчик, 1969.
- Теунов Х. И. Избранные произведения. В двух томах. – Нальчик, 1979.
- Теунов Х.И. Литература и писатели Кабарды. – М., 1955.
- Турчанинов Г. Ф. О жизни и деятельности Шоры Ногмова в сборнике «Шора Ногмов». – Нальчик, 1944.
- Тресков И.В. Этюды о Шоре Ногмове. – Нальчик, 1974.
- Тужба Б.М. «Апсырт». – Ақәа, 2008.
- Тхагазитов Ю.М. Духовно-культурные основы кабардинской литературы. – Нальчик, 1994.
- Теучеж Ц.А. Сочинения. – Майкоп, 1946.
- Теучеж Ц.А. Счастливая доля. Стихи и поэмы. – Майкоп, 1980.
- Хан-Гирей. Избранные произведения. – Нальчик 1974.
- Хан-Гирей Записки о Черкессии. – Нальчик, 1978..
- Хавпачев А.А. Избранное. – Нальчик, 1972.
- Хакуашев А.Х. Али Шогенцуков. – Нальчик, 1958.
- Хакуашев А.Х. Адыгские просветители. – Нальчик, 1978.
- Хапсироков Х.Х. Отражение дружбы черкесского и русского народов в художественной литературе. – Черкесск, 1967.
- Хашхожева Р.Х. Хан-Гирей (1808-1842). Жизнь и деятельность// В. кн. Хан-Гирей. Черкесские предания. – Нальчик, 1989.
- Хашхожева Р.Х. Адыгские просветители XIX – начала XX века. – Нальчик, 1993.
- Цей И.С. Мулла Ибрагим. Рассказ. // Ж. «Революция и горец». – Ростов-на-Дону, 1929, №9.
- Шабанова Е. Тембот Керашев. – Майкоп, 1959. – С. 24-25.
- Шогенцуков Ад.А. Собрание сочинений. В 2-х томах. – Нальчик, 1961;

Шогенцуков Ад.А. Солнце перед непогодой. – Нальчик, 1966;

Шогенцуков Ад.А. Назову твоим именем. – Нальчик, 1973.

Шортанов А.Т. Избранное. – Нальчик, 1957;

Шортанов А.Т. Горцы. Кн. I, II. – Нальчик, 1954 – 1975;

А Х Қ Ә А

Ацхъажәа	3
Адыга литературақәа	7
Адыга литература фольклортә хыцхыртақ аҳасабала	13
ХІХ ашәышықәса анцәамтәи ХХ ашәышықәса алагамтәи рэтәи адыга ркаәцәа	26
Шора Ногәма (Шора Ногма)	29
Султан Хан-Гирей (Султан Хан-Гирей)	34
Султан Казы-Гирей (Султан Казы-Гирей)	40
Султан Адиль-Гирей (Султан Адиль-Гирей)	42
Умар Берсеи (Умар Берсей)	44
Казы Хәтажәыкәа (Казы Атажукин)	47
Акабарда литература	49
30-тәи ашықәскәа рызтәи акабарда литература	55
Али Шьоцьанцькә (Али Шогенцуков)	59
Бекъмырза Цач (Бекмурза Пачев)	65
Амырхан Хавпач (Амирхан Хавпачев)	69
Аскърби Шортан (Аскерби Шортанов)	77
Бетал Кәаш (Бетал Куашев)	81
Алим Кешоков (Алим Кешоков)	87
Хачым Теуна (Хачим Теунов)	93
Адам Шьоцьанцькә (Адам Шогенцуков)	96
Ачеркьес литература	109
Хусин Гапоков (Хусин Гапоков)	117
Магомәт Дашьыкәа (Магомед Дышеков)	125
Халид Абуков (Халид Абуков)	130

Абдулах Охтов (Абдулах Охтов)	135
Адыгъеиа литература	142
Цыгә Теучеж (Цуг Теучеж)	145
Тембот Царашь (Тембот Керашев)	150
Ибрагим Цеи (Ибрагим Цеи)	158
Ахмет Җатхәа (Ахмет Хатков)	163
Исхак Машбаш (Исхак Машбаш)	167
Аскер Гадагатль (Аскер Гадагатль)	173
Ахьщхырҗақәа	177

Тапагәуа Светлана Андреи-ицха
Адыга литература
Арцагатә цхыраагза

Табагуа Светлана Андреевна
Адыгская литература
Учебное пособие
(на абхазском языке)

Аредактор Ш. Хь. Салакаиа
Атехникатә редактор М. И. Цнариа-цха
Акорректор М. И. Цнариа-цха
Компиутерла анбанкәшәаоы
И.И. Цәыш-цха
Компиутерла акьыцхь
иазирхиеит А. Ш. Беренцьи